

İRAN'IN ORTA ASYA, AFGANİSTAN VE AZERBAYCAN POLİTİKASI (1)*Arş. Gör. Atay AKDEVELİOĞLU**Ankara Üniversitesi**Siyasal Bilgiler Fakültesi***İran'ın Bölgeye Bakışı ve Avantajları**

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve İran'ın kuzeyinde sekiz yeni devletin (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan; ve Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, İran için esas ilgi odağı Hazar olmuş, bölgeye yönelik İran dış politikası bu nirengi noktasına göre belirlenmiştir. Tahran'ın bakışıyla, Hazar'a kıyılı ülkeler ve bu ülkelerin organik bağlara sahip olduğu diğer ülkeler (örn. Afganistan), birlikte İran dış politikasının kuzey bölümüdür. Bu nedenle, bu makalede sadece beş Orta Asya ülkesiyle İran'ın ilişkileri ele alınmayacak, Orta Asya terimi Azerbaycan ve Afganistan'ı da içeren daha geniş bir bölge için kullanılacaktır.

SSCB'nin Dağılmasından Önce İran'ın Bölgeyle İlişkileri

Tebriz'de Safevi devletinin kurulduğu yıl olan 1501, modern İran tarihinin başlangıcı kabul edilir. Fakat aynı zamanda İran'ın Orta Asya'yla bağlarının kopmasının da milâdıdır. Türkistan olarak adlandırılan Orta Asya'da Özbeklerin başat olduğu Sünni hanlıklar ile Azerilerin başat olduğu Şii Safeviler arasında başlayan mezhep savaşları, daha önce organik bağları olan Türkistan ile İran'ı birbirinden koparmıştır.

Öte yandan, Rusların 19. yüzyılda Kafkasya ve Orta Asya'yı işgal etmeleri ve bunu 1813 Gülistan ile 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla İran'a kabul ettirmeleri, İran'ın Azerbaycan'ın kuzeyini kaybetmesinin dışında söz konusu kopuklukta bir değişiklik yaratmamıştır. Türkmençay Antlaşması bugünkü İran-Kafkasya sınırını belirlemiştir ama çizilen sınır ne mezhepsel, ne de etnik açıdan anlamlı olmamış ve Şii Azerileri bölmüştür. 1863'te Herat'ın Afganistan'a katılmasıyla İran-Afganistan sınırı bugünkü halini almıştır. Sınır mezhepsel temele dayanmakla birlikte Farsi etnik grupları bölmüştür. Son olarak, Rusya'nın 1872'de Hive Hanlığına son verdikten sonra Orta Asya'da denetimi tamamen sağlamasıyla birlikte 1900'de günümüzdeki Türkmenistan-İran sınırı da çizilmiştir. (2)

1797-1925 arasında İran'ı yöneten Kaçarlar döneminde İran'ın Orta Asya'yla temas etmesi bir yana, Çarlık Rusya İran'da nüfuz bölgesi oluşturarak zaman zaman doğrudan müdahalelerde bulunmuştur. Rusya'da 1917'de rejimin değişmesi de bu dengesiz ilişkiyi değiştirememiştir. Moskova'nın müdahaleleri 1949'da sona erdiğinde, İran bu sefer ABD şemsiyesi altına girerek SSCB ve Orta Asya'ya tümüyle yabancılaşmış, kuzey sınırında oluşan sanal duvar (SSCB) nedeniyle bölgeyle bağları kopmuştur. (3)

Şubat 1979'da Tahran'da iktidara gelen İslamî rejim SSCB'yi "Şeytan" olarak nitelendirmiş ve "SSCB'nin esir tuttuğu Müslümanların uyanışı"ndan bahsetmiş, ancak Orta Asya'ya yönelik İslamî kışkırtma yapmamıştır. Bunun da ötesinde, retorikte bile Sovyet Müslümanları gündemi görece az işgal etmiş, İran dış politikası Basra Körfezi'ne yoğunlaşarak bir bakıma Orta Asya'yı yok saymıştır. 1979'da SSCB'nin

Kabil'deki komünist rejimi desteklemek için Afganistan'ı işgal etmesi ve İslamî ideolojiyle güdülenen aşiretlerin gerilla direnişi başlatmalarına da İran'dan beklenen tepki gelmemiştir. (4)

İran'ın ve özelde Humeyni'nin, devrimin en canlı yaşandığı ve tüm dünyada İran'ın "rejim ihracı" çabalarına karşı endişeler belirlediği bir dönemde hemen yanı başındaki "dinsiz–komünist esaretindeki" Orta Asya ve Kafkasyalı Müslümanlarla ilgilenmemesinin ve büyük kuzey komşusuna karşı statükocu bir politika izlemesinin çeşitli nedenleri vardır.

İlk ve en önemli neden, Tahran'daki rejim açısından ABD karşıtlığının olmazsa olmaz bir nitelik taşımasıdır. Devrim sürecinde Pehlevî rejimi ile ABD devrimcilerin gözünde özdeşleşmiştir. Bunun sonucunda ülkeden sadece Şah değil, onunla birlikte ABD de atılmıştır. Carter yönetimi yeni rejimle uzlaşmak için elinden geleni yapmış, fakat Tahran'ın katı tutumu üzerine Washington da İran karşıtlığını Orta Doğu politikasının ana unsurlarından biri haline getirmiştir. ABD'nin gayretleri sonucunda uluslararası arenada dışlanan İran'ın, katı söylemiyle Batı Avrupalı devletlerle olumlu ilişki kurma olasılığını da o dönemde yitirdiği düşünülmürse, dayanabileceği büyük güç olarak geriye sadece SSCB ve Çin gibi komünist ülkeler kalmıştır.

İkinci neden, Eylül 1980'de İran'ın kendisini, Irak'la sekiz yıl sürecek ve yeni rejimin kaderini belirleyecek bir savaşın içinde bulmuş olmasıdır. Savaş sırasında ABD kökenli silahlarına yedek parça bulmakta zorlanan İran, ordusunu yeniden donatmak için SSCB ve Çin silah sistemlerine yönelmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Irak'la da iyi ilişkileri olan SSCB'yle ilişkilerini canlı tutmak İran açısından yaşamsal öneme sahip olmuştur.

Üçüncü neden, Afganistan'daki Hazaraların konumudur. Afganistan'da fiili bir özerkliğe sahip olan Şii Hazaralara karşı SSCB'nin izlediği politika ılımlı olmuş ve savaş boyunca Hazara bölgelerinde ciddi çatışmalar yaşanmamıştır. SSCB'nin bu yaklaşımında İran'la ilişkilerini bozmama düşüncesinin mi, yoksa Afganistan'daki askerî stratejinin mi belirleyici olduğu tartışılabilir, fakat İran bu tavrı kendisine uzatılan zeytin dalı olarak görmüş ve Afganistan'da desteklediği esas kesim olan Hazaraları zor durumda bırakmak istememiştir. SSCB'nin Afganistan'ı işgaline İran'ın beklendiğinden daha az tepki göstermesinin temel nedeni de bu durumdur.

Dördüncü neden, yüzlerce kilometrelik bir sınırın ardında bekleyen Kızıl Ordu'nun ürkütücü askerî gücünün yarattığı korkudur. Basra Körfezi bölgesinde ve ülke içinde rejimi yıkmak isteyen güçlerle mücadele eden Tahran, yakın tarihinde defalarca olduğu gibi SSCB'nin olası müdahalesine karşı savunmasız kalmıştır. Üstelik, SSCB'nin böyle bir müdahalede dayanabileceği 1921 antlaşmasının yürürlükte olduğu iddiası da çürütülmemiştir. Ayrıca, Afganistan'ı işgal eden SSCB, bu tür bir hareketten çekinmediğini de kanıtlamıştır. Son olarak, ABD ile SSCB'nin Tahran'daki rejimin değiştirilmesinde uzlaşmaları ihtimali (uzak olsa da) vardır.

Beşinci neden, Moskova'nın denetiminde hareket eden İran komünist partisi Tudeh'le ve genelde tüm sol örgütlerle yeni rejimin kurduğu özel ilişkidir. Yeni rejim, devrimi İslamcılarla birlikte gerçekleştiren solculara karşı 1979–83 döneminde (en sona Tudeh'i bırakmak kaydıyla) tasfiye politikası izlemiştir. Sol grupların üyesi olan ve çoğu da etnik bir azınlığa mensup bulunan binlerce İran vatandaşı, "Moskova'nın emri

doğrultusunda İslam devletini yıkmak ve İran'da SSCB'nin uydusu olacak komünist bir devlet kurmak" suçundan idam edilmiştir. Bu gelişmeler olurken, İran'da sol grupların iktidarı ele geçirecek güce sahip olmadıklarını düşünen ve mevcut İslamî iktidarın ABD karşıtlığını önemseyerek bu durumu tehlikeye atmak istemeyen SSCB Tahran'daki yeni rejime zeytin dalı uzatmaya devam etmiş, ülkedeki sol grupları desteklemeyi de en alt düzeye indirmiştir.

Son olarak, yeni rejiminin kullanabileceği (veya ilgisini çekebilecek) Kudüs, Kerbela, Kabe gibi sembollerin Orta Asya'da bulunmaması İran'ın politikalarında etkili olmuş, devrimi ateşleyen bu semboller doğal olarak yeni rejimin dış politikasındaki öncelikleri de belirlemiştir.

İran'ın SSCB'yle ilişkilerini iyi tutmasını gerektiren yukarıda sayılan nedenlere eklenebilecek çok sayıda başka nedenin varlığına rağmen İran-SSCB ilişkileri devrimin başından itibaren aynı düzeyde seyretmemiştir. Aslında savaş süresince SSCB'nin İran'ı Irak'a tercih ettiğini söylemek de mümkün değildir. Ayrıca, SSCB İran'ın Orta Asya'ya yönelik olası girişimlerinden endişe etmiş ve anti-komünist niteliğinden ötürü Tahran'a hep mesafeli kalmıştır. Aynı tutumu, ideolojik nedenlerle İran da takınmıştır. Üstelik İran'ın SSCB Müslümanlarına yönelik faaliyetleri de hiç olmamış değildir. Örneğin İran'da Türkmence yayın yapan bir radyoyla devrimin temel ilkeleri sınırın diğer tarafındaki SSCB vatandaşı Türkmenlere anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, SSCB'den kaçan İslamcılara ev sahipliği yapılmıştır. Fakat bu yönde sayılabilecek tüm faaliyetler sınırlı ölçekte ve istisna kabul edilebilirler. Esas olan, İran'ın bu dönemde Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik özel bir yaklaşımının olmadığıdır.

İran-SSCB ilişkileri İran-Irak Savaşının bitiminden sonra daha olumlu ve istikrarlı bir seyir izlemiştir. SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze'nin Şubat 1989'da Tahran'ı ziyaret ederek Humeyni'yle görüşmesiyle doruğa çıkan Moskova-Tahran arasında güvenlik temelli ilişkiler, İran'ın kuzey komşusundan herhangi bir tehdit algılamadığını; Moskova'nın da İran'ın elindeki İslam kartından endişe etmediğini ortaya koymuştur. Fakat SSCB'nin kaosa giden iç siyasal gelişmeleri nedeniyle bu "balayı" kısa sürmüştür. (5)

SSCB'nin Dağılmasının Ardından İran'ın Bölgeye Yaklaşımı

SSCB döneminde statükoyu korumak isteyen ve özellikle bu ülkenin iç işlerine müdahaleden kaçınan İran'ın 1991 sonrasında bölgeye yaklaşımını belirleyen üç temel unsur vardır. Asıl belirleyici unsur İran'da 1989'da başlayan değişikliklerdir. 1979'da bölgesel dengeleri alt-üst eden İran'daki rejim değişikliğinin ardından, İran dış politikası revizyonizme kaymış ve Tahran tüm komşuları tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu algılamanın haklı nedenleri de olmuştur. Özellikle Basra Körfezi bölgesinde, İran rejim ihracına çalıştığını gizleme gereği de duymamıştır. (6) Bununla birlikte, İran'ın bölgesel dış politikası 1989-91 döneminde belirgin bir dönüşüm sergileyerek, revizyonizmden uzaklaşmış ve hem iç politikada, hem de dış politikada köklü değişiklik içine girerek, rejim ihracı anlayışını terk etmiştir. İran'ın içerideki önceliği ekonominin yeniden inşası olmuş, buna paralel olarak da bölgesel istikrara yönelik uzlaşmacı bir dış politika yaklaşımı geliştirmiştir. Humeyni'nin ölmesi ve Rafsancani'nin devrimci anlayışı terk etmesiyle ortaya çıkan bu dönüşüm henüz gerçekleşmişken, kuzey komşusu SSCB parçalanmış ve çok sayıda yeni devlet İran'a komşu olmuştur. Bu ortamda, İran'ın Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikası başından

itibaren belirgin biçimde ideolojiden arındırılmıştır. Bunun yerine ulusal çıkar ve onun uzantısı olan güvenlik, temel politika güdüsünü oluşturmuştur. Yukarıda değinildiği gibi, ideolojiden ulusal çıkara yönelik kayma 1990'larda İran'ın genel dış politikasında belirgin olmuş ve Hatemi'nin "uygarlıklar arası diyalog" söylemiyle bu dönüşüm hızlanmıştır. Bu yeni anlayış hiçbir yerde Orta Asya'ya yönelik politika kadar netleşmemiştir. İran açısından bakıldığında Orta Asya yeni dış politika doktrinini hayata geçirebileceği "temiz bir sayfa" olarak değerlendirilmiştir, işbirliği ve uzlaşma üzerine kurulu ilişkilerin ortaya çıkması için gayret gösterilmiştir. (7)

1979'dan sonra İran'ın uluslararası arenadaki dışlanmışlığının Tahran'da yarattığı huzursuzluk da bu açılamda etkili olmuştur. Bu huzursuzluk esas olarak 1989'dan sonra hissedilmeye başlanmış ve Rafsancani ile halefi Hatemi'nin dış politikayı yeniden inşa çabalarının önündeki önemli engellerden biri olmuştur. Bu nedenle İran, Orta Asyalı devletlerin ortaya çıkışını uluslararası yalnızlığını kırabilmek için bir fırsat olarak görmüştür. (8)

Son olarak, İran'ın güvenliğe yaptığı vurgudan da bahsedilmelidir. 1979'da kurulmasından hemen sonra, hem içeride hem dışarıda var olma savaşlarını veren yeni rejimin dış politika algılaması güvenlik temeli üzerine kurulmuştur. Bu çerçevede, İslamî ideoloji ihracı çabalarını da rejimin yaşayabilmesi için bir savunma mekanizması olarak görmek mümkündür. Basra Körfezi başta olmak üzere, İran'ın ilgisini yoğunlaştırması gereken bölgelerin ardından gelen Orta Asya, İran'ın "arkası" olarak nitelendirilebilir. Rejimin dışı karşı savaşlarını Basra Körfezi bölgesinde yoğunlaştığından, yüzünü batıya çeviren İran, arkasında (diğer bir deyişle, SSCB ve Afganistan sınırlarında) güvenlik endişesi taşımak istememiştir. Dolayısıyla, özellikle 1988'den sonra SSCB'nin varlığını, arkasının güvenli olması biçiminde yorumlayan İran için SSCB'nin dağılması belirsiz bir ortam ve güvenlik endişeleri doğurmuştur. İran'ın istikrar arayışıyla tezat biçimde, 1990-91 Körfez Savaşı Basra Körfezinde yeni güvenlik sorunları ortaya çıkarmışken; 1991'de SSCB'nin dağılmasının yarattığı belirsizliğe, Nisan 1992'de Afganistan'da Necibullah rejiminin devrilmesiyle başlayan iç savaş eklenerek doğuda İran'ın güvenlik endişelerini artırmıştır. (9)

İran, statükocu politikalarına rağmen kuzeyinde oluşan güvenlik sorununu aşabilmiş değildir. Güvenlik sorununun bir nedeni ileride ele alınacak etnik-dinsel kökenli çatışmalar olsa da, İran Azerbaycan'dan kaynaklanan etnik ve Afganistan'dan kaynaklanan dinsel nitelikli tehditler dışında bölge devletlerinden ciddi bir tehdit algılamamıştır. İran açısından asıl tehdit, bölge dışı bir gücün (ABD) bölgeye yerleşme çabalarından kaynaklanmaktadır. Arkasında ABD'yi görmek istemeyen fakat bunu engelleyecek kapasitede sahip olmayan İran, bu nedenle stratejik ortağı Rusya'nın yeni devletlerde başat olmasını tercih etmiştir.

İran'ın Bölgeyle İlişkilerinin Potansiyeli

İran'ın bölgeye yaklaşımını belirleyen unsurların siyasi nitelikli olmasına karşılık, avantajları ve bu avantajlarının yaratacağı sorunlar ekonomik niteliklidir. Söz konusu avantajlar (potansiyeller) üç ayrı başlık altında toplanabilir.

İlk olarak, hem Kafkasya (Ermenistan ve Azerbaycan) hem daha yoğun biçimde Orta Asya devletleri kıta

içine sıkışıp kalmış olmalarını aşmaları gereken öncelikli sorun olarak görmektedirler. Pratikte iki ana çıkış noktaları vardır: Rusya ve İran. Rusya'nın bu yolu zora koymasının yanında, bu devletler de Rusya'dan mümkün olduğunca uzak kalmak istemektedirler. Bu durumda doğal olarak İran öne çıkmaktadır. Gerçi, şu ana kadarki gelişmelere bakıldığında bu devletlerin siyasi İran'ı tercih etmedikleri görülmüştür, fakat bu tutum ekonomik anlamda rasyonel nedenlerle olmaktan uzaktır. Dolayısıyla İran'ın coğrafi konumunun, temel avantajı olduğu kabul edilmelidir. Diğer yandan, Türkiye'nin de Ermenistan üzerinden bölgenin üçüncü çıkış yolu olabileceği düşünülse de, Karabağ sorunu başta olmak üzere Ankara–Erivan siyasi ilişkilerinin kimi sorunları aşamaması nedeniyle, bu yolun kısa vadede açılması mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin Gürcistan–Azerbaycan ve Hazar üzerinden Orta Asya'yla bağlantı kurması daha olasıdır ve İran'ın bölgenin başat transit ülkesi olabilmesinin asıl rakibi de bu güzergahtır.

İran'ın bölgenin birincil limanı olması konusu özellikle hidrokarbon nakliyatı konusunda önem kazanmaktadır. Hidrokarbon nakliyatı, bu kaynaklara sahip olmayan Ermenistan ve Kırgızistan gibi bölge ülkelerinin coğrafi bakımdan İran'ın limanlarına ihtiyaç duymasından daha yaşamsal bir nitelik taşımaktadır. Hidrokarbon sahibi ülkeler ve rejimleri, olası rant üzerine sosyo–politik yapılanma içindedirler. Bu nedenle de nakliyat konusunun çözülmesine ve bunun için her yolun denenmesine çalışmaktadırlar ki İran bu ülkelerin beklentilerine cevap vermeye hazırdır. (10)

Bir diğer potansiyel yukarıdakinin bir uzantısıdır: Hidrokarbona değiş–tokuş (swap) olanağı. İran'ın hidrokarbon üretim alanlarının ülkenin güneyinde yoğunlaşmasına karşılık, başta Tahran, Tebriz ve Meşhed olmak üzere büyük tüketim merkezleri kuzeyindedir. Dolayısıyla, İran'ın kuzey bölgelerinde hidrokarbon arz eksikliği bulunmaktadır. Bu durum İran'a bölge ülkeleriyle değiş–tokuş anlaşmaları yapabileme imkanı sağlamaktadır. Buna göre, İran bu ülkelerden hidrokarbon alarak kuzey illerinde kendisi kullanmakta ve bunun karşılığında güneyinde ürettiği hidrokarbondan eş değerde olan miktarı söz konusu ülkeler adına Basra Körfezi üzerinden satmaktadır. Bu işlem hem Hazar–Basra Körfezi boru hatlarına ihtiyaç göstermediğinden, hem de döviz kullanılmadığından, İran açısından olduğu kadar çıkış ülkesi açısından da ekonomiktir. Değiş–tokuş sayesinde İran'ın önerdiği Hazar–Basra Körfezi hattına boru döşenmesi olasılığı güçlenmektedir. Üstelik şimdiden, Basra Körfezindeki hidrokarbon arzında İran'ın etkinliği artmıştır. Hepsinden önemlisiyse, İran'ın Orta Asya hidrokarbonları için tıpkı Türkiye gibi bir pazar olmasıdır. Bu sayede İran hem bölge ülkelerini kendisine bağımlı kılmada bir aşama daha kaydetmiş, hem de olası boru hatları için önerdiği güzergahın şansını artırmıştır. (11)

İran'ın bölgeyle ilişkisinde üçüncü avantajı, RCD'nin devamı olan ECO'dur. Bu örgüt çerçevesinde en azından ekonomik ilişkilerini kurumsal bir temele oturtabilen İran, gene bu örgüt şemsiyesi altında ABD müdahalesini aşabilmektedir. Apolitik niteliği belirgin olan bu örgüt, İran'la bölge ülkeleri arasında, ideolojik sorunların engellemesi olmadan, ticari ilişkileri katalize etmektedir. Buna rağmen, (ileride değinileceği gibi) ECO'nun işlevi yapısal nedenlerden dolayı sınırlıdır.

İran Dış Politikasını Sınırlandıran Faktörler

Tahran'ın yukarıda açıklanan yapıcı yaklaşımına ve coğrafi avantajına rağmen İran'ın bölgeyle ilişkileri

gelişmemiştir. Aradan geçen on beş yıla rağmen, İran'ın hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerinde potansiyelini kullanamadığı görülmektedir. İlişkilerdeki düzeyin düşük olmasının sorumlusu ise şüphesiz İran değildir. Yeni devletlerin İran'dan kendilerini uzak tutmalarının dört temel nedeni vardır. Bu dört neden ortadan kaldırılmadıkça, İran'ın bölgeye yönelik dış politikası hep sınırlı kalacaktır. İşin garip tarafı, söz konusu nedenlerin büyük kısmı İran dışından kaynaklanmaktadır. Bu nedenlerin incelenmesi, sadece İran'ın bölgeye yönelik politikasının sınırlarını göstermeyecek, aynı zamanda ilişkilerin niteliğini de ortaya koyacaktır. Bu sorunlar sırasıyla; bölge ülkelerindeki mevcut İslamî muhalefetlerin İran bağlantısı iddiası, İran'ın ekonomik örgütlenmesi ve teknolojik-mâli yetersizliği, Türkiye-İran ve ABD-Rusya rekabetinin yansımaları ile, Hazar'ın statüsünün belirsizliğidir.

Yeni Bağımsız Devletlerin İslamî Muhalefet Sorunu ve İran Bağlantısı İddiası

Bölge liderlerinin, ülkelerindeki İslamî muhalefetin iktidarlarına yönelik en büyük tehdit olduğuna dair inançları neredeyse bir "paranoya" halindedir. Bu paranoya, bölge devletlerinin dış politikalarını belirleyen temel faktörlerden biridir ve İran'la aralarında mesafe bırakmalarının da görünen nedenidir. Siyasal İslam'dan bu derece korkulmasının ardındaki temel neden bölgedeki rejimlerin aşağıda açıklanan kökeni ve niteliğidir. Dolayısıyla, bölgedeki siyasal İslam sorununu iç dinamikler üretmiştir ve iddiaların veya kuşkuvarın aksine bir dış dinamik varsa, bu İran değildir, fakat buna rağmen İran'ın bölgeyle ilişkilerini zedeleyen temel unsur olan siyasal İslam konusunu incelememiz en azından İran'ın dış politikasını yürütmek zorunda kaldığı çerçeveyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Çarlık döneminde bölgedeki medreselerin yeraltına inmek zorunda bırakılması ve İslam dünyasından yalıtılmaları, Hanefi ekolünde çalışmalar yapan İslamî elitin halk üzerindeki etkinliğinin azalmasına neden olmuştur. Oysa, Hanefi ekol mevcut otoriteye isyan konusunda radikal olmayan görüşlere sahiptir. Benzer uygulamalar SSCB döneminde güçlenerek devam etmiş ve sonuçta halk arasında bir kısmı daha 1970'lerde siyasallaşan sufî inançlar yaygınlaşmıştır. Öte yandan, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesinin ardından başlayan mücahit direnişine Pakistan'ın sağladığı destek, SSCB'de siyasal İslamın etkinliğinin artmasında bir dönüm noktası olmuştur. Afganistan sınırına yakın Pakistan topraklarında kurulan kamplarda eğitim alan mücahitlere çeşitli yollardan yüzlerce Sovyet Müslümanı da katılmıştır. Genelde Suudi Arabistan sermayesiyle finanse edilen ve ABD-Pakistan gizli servislerince organize edilen bu kamplar bir yandan askerî eğitim verilen mekanlarken, diğer yandan da siyasal İslamî ideolojilerin öğretildiği okullar olmuştur. Dikkat edilmesi gereken nokta, hem sufî öğretiye, hem de Pakistan'daki kamplarda verilen köktenci Sünnî öğretiye Tahran'ın destek vermesi bir yana, Şii doktrin bu anlayışlara karşı olduğudur. 1980'lerde İran'ın SSCB'li Müslümanlara tek etkisi, bir İslam devletinin hayata geçirilebileceğine dair örnek oluşturmaktan ibaret olmuştur. Bu örnek, bölgedeki Sünniler için bir model dahi olamamıştır. (12)

İslamî uyanışın farkında olan Moskova, glasnost anlayışına rağmen, 1988'in başında Hıristiyan ve Yahudilere ibadet özgürlüğü tanıırken, aynı hakkı Müslümanlara vermemiştir. Bunun üzerine başta Özbekistan olmak üzere tüm Orta Asya'da kendiliğinden protestolar başlamıştır. Moskova'nın geri adım atmasının ardından ise kendine güvenleri artan İslamî kesimde çeşitli örgütlenmeler ortaya çıkmış ve ilk

siyasal talepler belirlemiştir. Özbekistan'da Özbekistan İslamî Hareketi (ÖİH), Kazakistan'da Alaş Partisi (AP), Tacikistan'da İslamî Diriliş Partisi (İDP) gibi çok sayıda örgütlenme SSCB'nin resmen sona erdiği Aralık 1991'den yıllar önce faaliyete başlamışlardır. (13) Tüm bu siyasal İslamî hareketlere karşı mücadeleyi pratikte yerel komünist liderler sürdürmüş; aynı liderler bağımsızlık sonrasının yeni iktidarlarında da yer aldıklarında, bağımsızlık sürecinde kendi siyasal aygıtları olan Komünist Partiye (KP) rakip olarak gördükleri İslamî örgütleri, yeni rejimleri için de tehlike olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Sonuçta, KP'nin yarattığı siyasal İslam mirasından bağımsız devletler korkar hale gelmiştir.

Olaya bir başka açıdan bakıldığında, SSCB döneminde KP dışında sosyo-politik hiçbir oluşuma izin verilmediğinden, sivil toplumun çok zayıf olduğu ve SSCB yıkıldığında bu nedenle ideolojik-entelektüel bir boşluk ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durumda eski KP aygıtı dışında tek sivil örgütlenme olarak Pakistan'daki kamplardan da beslenmiş olan geleneksel İslamî yapılar ortaya çıkmıştır. Ayrıca, laik-demokratik nitelikli gruplar da örgütlenmiş ve demokrasi taleplerini önce KP'ye karşı, sonra da bu partinin yerini alan iktidarlara karşı savunmuşlardır. (14) Buna rağmen, bölgede oluşan politik ve ideolojik boşluğu ne liberal demokrasi ne de İslam doldurabilmiştir. SSCB sonrasında bölge ülkelerinde hâkim olan ve kendilerini milliyetçi olarak niteleyen iktidarlar, KP yapısının üzerine eski komünist yönetici elit tarafından ve eski otoriter sisteme benzer biçimde oluşturulmuştur. İstisnalar dışında da bağımsızlıktan beri yönetimler ve yöneticiler değişmiş değildir. (15) Günümüzde Orta Asya ve Kafkasya'daki rejimler "laik otoriter" olarak nitelenebilir. (16) Tüm bölge devletleri kağıt üzerinde Batı'nın laik-demokratik anayasalarını örnek alan bir esas üzerine kurulu sistemler oluşturmuşlar ama uygulamada eski otoriter rejimi devam ettirmişlerdir. Üstelik bu liderlerin bağımsızlık sonrası ortaya çıkan grupları zorla demokrasi talepleriyle bastırmaları, daha SSCB döneminde gizli örgütlenmek tecrübesi kazanmış olan İslamî yapılara avantaj sağlamış, bu oluşumları tüm muhalif söylemin ifade edilebildiği yegane yapılar olarak öne çıkarmıştır.

Siyasal İslam açısından önemli olan nokta, bağımsızlık sürecinin liderlerinin başarısız olmalarıdır: Yaşam standardı düşmüş, eğitim ve sağlık sistemleri kötüleşmiş, gelir dağılımı bozulmuştur. İslamcılığın kalesi olan Fergana Vadisinde işsizliğin % 80'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Özbekistan genelinde bu oran % 60'tır. Tacikistan'da halkın yarısından çoğu fakirlik sınırının altındadır. Bu durumu değiştirmeye aday muhalif ideolojiler ve örgütler içinde halk nezdinde en cazip olanı İslam ve İslamcılar olarak görünmektedir fakat bu durum, Orta Asya'da iktidarların fiilen tek örgütlü alternatifi olmalarının bir sonucudur. (17)

Liderlerin tek başarılı oldukları nokta, demokrasi ve insan hakları kısıtlamaları pahasına siyasal istikrarı sağlamış olmalarıdır. (18) Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında Batı'da bölgenin Balkanizasyona kayacağına dair beklentiler oluşmuştu, çünkü Çarlık Rusyasının işgalinden önce bölge halkı kendini dinden ve etnik kimlikten daha çok bağlı olduğu aşirete göre tanımlarken, SSCB döneminde etnik yapıya atıf yapan isimlere sahip devletleri yaratmak için oluşturulan (ama etnik sınırlarla çakışmayan) sınırlar, halkın kimliğini ve sadakatini aşiretten devlete yöneltmeye başlamıştı ve bu durumun günümüze bıraktığı miras etnik çatışma olasılığıydı. (19) Fakat yeni/eski liderlerin oluşturdukları baskıcı yapı bu tehlikeyi Orta Asya'dan uzak tutmuştur. Balkanizasyon konusundaki bu görünür başarıya rağmen, ömür boyu iktidarda kalmayı hedefledikleri açık olan liderlerin halklarına vaat ettikleri refah dönemi bir türlü gelmemektedir. Bu durum, diğer bir deyişle ekonomik sıkıntılar ve anti-demokratik baskılar, siyasal İslam'ın yeşermesi için gereken

ortamı hiçbir dış etkene ihtiyaç duymayacak biçimde sağlamaktadır.

Aslında İslamî muhalefet ve özelde de silahlı İslamcılar bölge ülkelerinde, özellikle de Özbekistan ve Kazakistan gibi büyük ülkelerde ve Kafkasya'da rejimlere ciddi tehdit oluşturabilecek kapasiteden yoksundurlar. Ayrıca bir hükümet kurarak onu yaşatabilme konusunda da yetersiz görünmektedirler. Bunun tek istisnası olan Tacikistan'da ise 1997'ye kadar devam eden iç savaş sonunda laik hükümetle bir anlaşma yaparak iktidarda yer edinmeyi başarmışlardır. İktidarların ülkelerindeki İslamî muhalefete yönelik baskı politikası ise amaçlarının tam tersine hem bu kitleleri daha radikalleştirmekte, hem de yeni sempatizanlar yaratmaktadır. Buna en iyi örnek, baskıcı politikaların dozu görece daha yoğun olan Özbekistan'dır. Üstelik, Taşkent'in baskısı nedeniyle radikalleşen İslamcı Özbekler (başta Tacikistan ve Kırgızistan olmak üzere) komşu ülkelere kaçarak buralarda sempatizan-lojistik bularak üslenmekte ve bu ülkelerin İslamcılarını da radikalleştirmektedir. Dolayısıyla, Özbekistan hükümetinin uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle Özbekistan'ın Orta Asya'ya İslamî radikalizm ihraç ettiği de söylenebilir. Ayrıca, yönetimlerin baskıcı politikaları militan veya politik olan-olmayan ayrımı gözetmeksizin, tüm dindarlara yönelmektedir. Örneğin, Özbekistan'daki tüm tutukluların % 10'u siyasal İslamcılık nedeniyle hapistedir. Bu da siyasal İslam'la ilgisi olmayan fakat dindar olanların zamanla siyasal İslamâ yönelmelerine yol açmaktadır. (20)

Bunlara ilaveten, bölge liderliklerinin tüm başarısızlıklarına rağmen iktidarda kalabilmeleri ve anti-demokratik uygulamalarını devam ettirebilmeleri için "radikal İslam" tehdidi iyi bir bahane oluşturmaktadır. Orta Asya'nın otoriter rejimleri özellikle 11 Eylül'den sonra "İslamî radikalizmle ve terörizmle mücadele" söylemini çok kullanır hale gelmişlerdir. Bu sayede ABD'nin de desteğini sağlayan bölge ülkeleri İran açısından da sorun olmaktadır.

Şii İran'ın eski SSCB topraklarında eskiden olmadığı gibi bugün de organize bir rejim ihracı girişiminde bulunmadığı ve bunun için gerekli araçları olmadığı açıktır. Buna rağmen bölge devletleri siyasal İslam'ın ardında İran'ın olabileceğine dair kuşku taşımaya devam etmektedirler. ABD yönetimleri de bu kuşkuları teşvik etmektedirler. Sonuçta, İran ile bölge ülkeleri arasındaki temel sorun olan siyasal İslam, gerçekte ABD-İran çatışmasının bir yansımasıdır ve çözümü İran'ın bölge devletleriyle ilişkilerinin dışında aramak gerekmektedir.

Bu durumu kanıtlayan olaylardan biri Taliban'ın yükselişidir. 1996 sonrasında Afganistan'da Taliban rejiminin kurulmasının ardından, İslamî radikalizm konusunda endişeleri artan bölge ülkeleri, rejime ve devlete yönelik en önemli tehdit olarak İslamî radikalizmi gördüklerini beyan etmişlerdir. Bölgedeki İslamî muhalefetin güçlenmesinden endişe eden Rusya da, bu tehdide karşı otuz bin kişilik bir gücü Afganistan-Tacikistan sınırında bulundurmaktadır. Benzer endişeleri paylaşan Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan) kurulmasındaki temel dürtülerin başında da İslamî radikalizm gelmiştir. Taliban-siyasal İslam bağlantısı bu kadar açıkça kabullenilmişken ve Taliban rejimine ideolojik-stratejik açıdan İran'ın tümüyle karşı olduğu da biliniyorken, bölge devletleri İran'ın ülkelerindeki İslamî muhalefete destek vermesinden kuşkulananmaya (veya kuşkuluyor gibi yapmaya) devam etmişlerdir. (21)

Bunca anti-İslamî söyleme rağmen, SSCB döneminden gelen yönetici elitin bağımsızlık sonrasında da iktidara sahip olması ve otoriter yapıyı devam ettirmesi, yeni siyasi liderlerin ve fikirlerin ortaya çıkmasını engellemektedir. Başkanlık seçimleri de yeterli bir muhalif liderliğin olmadığını kanıtlamaktadır. Bunun sonucunda, yeni kuşak liderlerin selefleri kadar etkili bir liderlik oluşturamayacakları ve bu nedenle de eskilerinin (ölüm nedeniyle) bırakmak zorunda olacağı iktidarı devralırken, İslam'a daha hoşgörülü yaklaşacakları düşünülebilir. (22) Bu da Orta Asya devletlerinin uzun vadede İran'a karşı bakışını yumuşatacaktır.

İran'ın Ekonomik Örgütlenmesi ve Teknolojik-Mâli Yetersizliği

Bölge ülkelerinin temel dış politikası, sermaye ve teknoloji vaat eden Batı'yla yakınlaşmaktır. Batı kapitalizmini ulaşılmaması gereken ekonomik örgütlenme modeli olarak gören bu ülkeler için İran'ın ekonomik örgütlenme modeli geride bırakmak istedikleri SSCB'yi anımsatmaktadır. İran'da Şah'ı destekleyen büyük burjuvazinin 1979'da tasfiye edilerek, önemli sanayi ve ticaret kuruluşlarının tümüne yakınının kamusallaştırılması ve finans sektöründe devletin mutlak tekel kurması, İran'ın ekonomik yapısını belirlemiştir. "Devlet kapitalizmi" nitelendirmesini hak eden bu yapıda devlet, ekonomik hayatın tüm alanlarında asıl karar alıcı konumundadır. Toplumun hemen her kesimi bir şekilde devlet tarafından desteklenmektedir. Devrimin itici gücü olan Çarşı (esnaf-tüccar) devrimden sonra gelişme göstermiş ve devlet sermayesinin ardından ülkedeki ikinci büyük ekonomik güç haline gelmişse de, Çarşı da devletin koruyuculuğuna muhtaçtır. Ekonomideki "devlet baba" motifinin bu derece baskın olması, devrimi gerçekleştiren toplumsal tabakaların 1979 öncesinde düştükleri ekonomik zorluğa bir tepkidir. Petrol dış satımından elde edilen gelirin sınıflara dağıtımını üstlenen devletin gelirlerinde vergilerin oranı, modern bir devlet bütçesinde olması gereken oranın çok altındadır. Bu haliyle İran bir rantiyer devlet görünümündedir. Şüphesiz, büyük burjuvası olmayan İran ile benzer ekonomik örgütlenmeye gitmek, İran'la ekonomik ve politik ilişkiler kurmak için zorunlu değildir ama anlatılan bu yapı bölgede itici etki yaratmaktadır.

Diğer yandan İran'ın aşamadığı asıl sorun, ABD'nin yarattığı güçlükler nedeniyle uluslararası sermaye kuruluşlarına ve nitelikli teknolojiye ulaşamamasıdır. ABD Kongresinin Temmuz 1995'te kabul ettiği D'amato Yasası olarak bilinen Libya-İran Yaptırımları Yasası, İran'da yirmi milyon Dolar'ın üzerinde hidrokarbon yatırımlarında bulunulmasını yasaklamaktadır. Bu yasa, ABD yönetiminin İran'ın bölgeyle kurması olası hidrokarbon nakliyatı temelli ekonomik ilişkileri engellemek için giriştiği geniş kapsamlı çabaların somut bir örneğidir. Dolayısıyla, siyasal İslam konusunda olduğu gibi, bu konuda da esas belirleyici olan unsur ABD-İran ilişkileridir. (23)

Türkiye-İran ve ABD-Rusya Rekabeti

Bağımsızlığın ilk yıllarında bölgede Ankara ile Tahran'ın nüfuz alanı kurmak için rekabet halinde olduklarına ilişkin genel bir kanı vardı. Batı bakışlı bu kanı, Türkiye'nin laik-demokratik Müslüman bir ülke modelini sunduğu, buna karşılık İran'ın on yıldır Orta Doğu'da gerçekleştirmeye çalıştığı Batı karşıtlığıyla korku uyandıran rejiminin ihracının peşinde olduğu inancına dayanıyordu. (24) Yeni "Büyük Oyunu" İran ve Türkiye'nin başlattıklarına dair görüşlerin, iki ülkenin yeterli kaynak ve araçlara sahip olamaması nedeniyle,

gerçekçi olmadığı kısa sürede anlaşıldı. (25) Fakat bunun yerine aktörleri ABD ile Rusya olan farklı bir büyük oyun gündeme gelmiştir. Bu oyunda, Türkiye ABD'nin şemsiyesi altında yer alırken, İran Rusya'yla işbirliği içinde bölgede kendine yer edinmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, Rusya'yla kurulan stratejik işbirliği İran'ın bölgeye yönelik politikasında önemli bir unsur haline gelmiştir. (26)

SSCB-İran ilişkileri Rusya-İran ilişkilerine olumlu bir miras bırakmıştır. İkili ilişkilerde SSCB dönemindeki olumlu hava, birliğin dağılmasının hemen ertesinde Rus Dışişleri Bakanı Andrei Kozirev'in İran'dan Orta Asya ve Rusya'ya yönelik İslamî radikalizm kışkırtması olduğu kanısına sahip olması nedeniyle durgunlaşmış, fakat Kozirev'in kısa süre sonra görevden alınmasıyla 1994'ün başında eskisinden de olumlu bir nitelik kazanmıştır. Bu tarih, Moskova ile Tahran'ın Orta Asya ve Kafkasya politikalarının eşgüdümü hale gelmesinin de milâdıdır. Buna rağmen bölgedeki İran-Rusya işbirliği, Rusya lehine eşitsiz bir görünüm göstermektedir. İran'ın ABD ve bazı konularda da AB ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Rusya'yla olan ilişkisine ihtiyacı, Rusya'nın bu ilişkiye olan ihtiyacından daha fazladır. Bu nedenle, bölgede İran'ın etkinliğini Moskova denetlemekte ve hatta sınırlamaktadır. Durumun farkında olan Tahran ise oyunun kurallarını Moskova'nın belirlemesini kabullenmektedir. (27) Bölge ülkelerinin dünyayla ilişkilerinin (özellikle Türkiye'nin bölgedeki etkisinin) sınırlandırılması ve bu ülkelerin genelde kontrol altında tutulması konusunda da İran ile Rusya'nın benzer politikalar izlediği görülmektedir. Söz konusu ortak kontrol politikaları Azerbaycan ve Taliban yönetimindeki Afganistan özelinde daha belirgindir. (28) Rusya, Orta Asya rejimlerini "siyasal İslam tehdidi"yle korkutarak, kendisinin egemen olduğu güvenlik sistemine bu ülkeleri eklemeyi hedefleyen bir politika izlemektedir. Bu çerçevede İslamî radikalizm tehdidi bölge ülkelerinin Rusya'nın hamiliğine karşı çıkmamalarını sağlayan tek yol gibi görünmektedir. (29)

ABD'nin bölgede İran'ın etkinliğini sınırlamak için özel çaba harcadığı aşikardır. O kadar ki, Ocak 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın Orta Asya ziyareti sırasında ilk ağızdan yeni rejimlere İran'la ilişkilerini geliştirmemeleri yolunda uyarıda bulunulmuştur. (30) Rusya ve İran'ın bölgesel nüfuzuna karşı çıkan bölge ülkelerinin önderi Özbekistan'dır. Moskova-Tahran ikilisinin bölgedeki nüfuzunu kırmak isteyen ABD ise özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Özbekistan'ı bölgedeki ortağı haline getirmiş ve İslamcı gruplara karşı operasyonlardaki insan hakları ihlalleri konusunda Taşkent'in elini serbest bırakmıştır. Diğer yandan, Özbekistan'ın bölgesel lider ülke olma hedefi diğer bölge ülkelerini endişelendirmekte ve Rusya-İran çizgisine yaklaştırmaktadır. (31)

Öte yandan, Taliban'ın oluşturulması bir Pakistan projesi olsa da, ABD'nin İran'ın Orta Asya'daki etkinliğini sınırlandırma isteği sayesinde bu proje hayat geçirilebilmiştir. (32) ABD'nin 1998 öncesinde Taliban'a desteğinin temel amacı İran'ı sınırlayabilmekken, (33) Taliban rejiminin ABD operasyonu ile ortadan kaldırılması da aslında İran'ı rahatlatmıştır. Fakat, aynı zamanda bölgede ABD etkinliğini artırdığı ve doğrudan varlığına olanak sağladığı için de İran'ın güvenlik endişelerinde belirgin bir azalma sağlamamıştır. (34)

Hazar'ın Statüsü Sorununda İran'ın Tutumu

İran'ın ABD'yle olumsuz ilişkisinin görece en az etkili olduğu sorun Hazar'dır. Hazar konusu aynı zamanda,

İran ile bölge devletleri arasındaki tek egemenlik sorunudur ve 1992'den beri en azından İran açısından hiçbir iyileşme görülmemiştir.

20. yüzyılda Hazar'a ilişkin ilk anlaşma İran ile SSCB arasında 1921'de imzalanmış ve 1940'ta benzer hükümlerle yenilenmiştir. Bunlara göre, iki tarafın 10'ar millik balıkçılık bölgeleri bulunduğu kabul edilmiş ve bunun dışında herhangi bir sınırlamaya gidilmemiştir. Bunun dışındaki hukuksal belge 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesidir. Hazar'ın herhangi bir nitelikte deniz olduğu kabul edilirse, bu sözleşmeye göre sektörel bölüşüm ilkesi esas alınacaktır. Aksi halde, Hazar bir göl olarak nitelenirse, statünün kıyıdaş devletlerin ortak iradesine göre herhangi bir biçimde belirlenmesi mümkündür ve bu konuda uluslararası hukukun tek katkısı, daha önce benzer durumlarda diğer devletlerin irade uyuşmalarının ortaya çıkardığı örneklerden ibarettir. Bu örneklerle bakıldığında, sadece Bolivya ve Peru arasındaki Titticaca Gölünün kıyıdaş devletlere ait olan 12 millik karasuyu dışındaki bölgenin ortak kullanım alanı olarak belirlendiği görülmektedir. Buna karşılık, ABD-Kanada sınırındaki göller başta olmak üzere, çok sayıda örnekte sektörel paylaşım ilkesine göre düzenlemelere gidilmiştir. 1982 Sözleşmesi yarı-kapalı ve kapalı denizleri, iki veya daha çok devletle çevrilen ve bir okyanusa çıkışı olan veya esas olarak devletlerin karasularından ibaret olan bir göl veya körfez olarak tanımlamaktadır. Hazar'a ilişkin deniz-göl tartışmasında temel hukuki sorun, Karadeniz ve Baltık ile Hazar arasındaki nehir ve kanallar sayesinde Hazar'ın okyanuslara çıkışı olup olmadığıdır. (35)

Sorunun başında, ortak kullanımı isteyen Rusya-İran bloğunun karşısında sektörel paylaşımı isteyen Azerbaycan-Kazakistan bloğu ortaya çıkmış; Türkmenistan ise daha çekimser bir tutum takınmıştı. İran ve Rusya 1921 ve 1940 anlaşmalarının Hazar'ı kıyı devletlerinin ortak rızaları sonucu statüsü belirlenen bir göl olarak açıkça tanımlamasa da bu sonucu verecek bir uygulamaya zemin teşkil ettiğini iddia etmişlerdi. Rusya Ekim 1995'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na verdiği Hazar'a ilişkin memorandumunda, Hazar'ın kıyıdaş ülkelerin ortak mülkiyetinde olduğunu iddia etmiş ve buna dayanarak, tek taraflı tasarruf girişimlerini kınamıştı. İran-Rusya, Hazar'ın statüsünün belirlenmesi konusuna sadece kıyıdaş devletlerin taraf olduğunu ve varılacak çözümün de bu devletlerin irade uyuşmalarının bir sonucu olacağını vurgulamışlardı. Bunun anlamı, ABD ve Özbekistan gibi devletlerin veya uluslararası petrol şirketlerinin, değişik platformlarda taraf olmaya veya kıyıdaş devletlerden bazıları lehine tavır almaya çalışmalarının hoş karşılanmadığıydı. Ekim 1994'te Hazar'a ilişkin bölgesel bir işbirliği örgütü kurulması için Rusya'nın önerisini diğer kıyı devletleri de kabul etmişlerdi. Böylece ortaya Hazar İşbirliği Teşkilatı (HİT) ortaya çıkmıştır, fakat bazı ekolojik konular dışında tümüyle atıl bir örgüttür. Sektörel bölüşümü savunanlar, böyle bir örgütün aktif olmasının, ortak kullanım ilkesine destek vereceğinden endişe etmektedirler. İran-Rusya sorunun ilk yılında, kıyı devletlere ait 12 millik karasularının dışında kalan alanın ortak kullanıma açılmasını savunmuşlardı. İran'ın bu görüşündeki ısrarına karşılık Rus politikasında zamanla sapmalar meydana gelmiştir. Kasım 1996'da dönemin dışişleri bakanı olan Primakov 12 millik önerilerini 45 mile çıkardıklarını ve halen işletilmekte olan hidrokarbon yataklarının da ilgili devletin egemenliğinde kalmasını kabul ettiklerini bildirmiştir ama bu yeni teklif pratikte hiçbir sonuç doğurmamaktadır. (36) 1998'de Moskova'dan, İran'la birlikte savundukları tez yerine karşı tezi olumlu bulan açıklamaların gelmesi, Tahran-Moskova cephesinde ilk ciddi çatlağı meydana getirmiştir. (37) İran-Rusya ortak tezi, Mayıs 2002'de Rusya'nın Kazakistan'la ve bir ay sonra da Azerbaycan'la sektörel bazlı bölüşümü onaylayan anlaşmalar imzalamasıyla büyük yara almıştır. Böylece Rusya bu konuda İran'ı yalnız bırakmıştır. (38)

Hazar sorunu konusunda İran başından beri izlediği politikayı değiştirmemiştir. Sektörel bölünmeye kararlı biçimde karşı çıkmış ve kurulmuş olan uluslararası konsorsiyumların kendi onayı olmadan faaliyete geçebilmesini mümkün kılmayacak bir çözümü oluşturmaya çalışmıştır. İran en büyük desteği Rusya'dan almış ama Rusya'nın verdiği destek dönem dönem farklılıklar göstermiştir. Nitekim, Kazakistan-Rusya anlaşmasında varılan sonuç, İran'ı tatmin etmekten çok uzaktır. Buna rağmen İran'ın pozisyonunda henüz bir değişiklik görülmemektedir. İran'ın Hazar konusundaki tutumunu, ekonomik çıkar elde etmenin ötesinde, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın sınırlandırılması politikasının temel dayanaklarından biri olarak değerlendirmek gerekir. İran'ın petrol ve doğalgaz rezervinin çok büyük kısmı Basra Körfezi bölgesindedir ve Hazar'da Anzali bölgesi dışında önemli off-shore yatakları bulunmamaktadır. İran'ın kıyıdaş devletler dışındaki aktörlerin taraf olmaması konusundaki ısrarı, ABD baskısı sonucunda (bazı istisnalar dışında) mevcut ve olası arama-çıkarma-nakletme konsorsiyumlarından dışlanmasından kaynaklanmaktadır. (39) Üstelik, kendisinin yer almadığı girişimlerde ABD şirketlerinin başatlığının doğuracağı, ABD nüfuzunun bölgedeki artışı olasılığı Tahran'ı rahatsız etmektedir. (40)

Azerbaycan ve Kazakistan Hazar'ın bir deniz olduğu görüşünden hareketle, sektörel paylaşım ilkesinin esas olduğunu ileri sürmektedirler. Bakü, İran'la imzalanan ve Rus-İran ortak görüşüne tarihsel-hukuksal zemin oluşturan 1921 ve 1940 anlaşmalarına ardıl olmadığını, bu anlaşmaların birlik cumhuriyetlerinin onayı olmadan doğrudan Moskova tarafından kabul edildiğini iddia etmektedir. Türkmenistan ise sorunun ilk yıllarında Azeri ve Kazak görüşüne yakın bir tutum almışken, daha sonra ortaya atılan 45 yıllık Rus teklifini benimsemiştir. Buna rağmen, bu konuda kendini bağlayan herhangi bir belgeye imza koymadığı gibi, 45 yıllık alanın dışında kalan ve Azerbaycan'ın hak iddia ettiği Azeri ve Çıraq yataklarında hak iddia etmiştir. Azerbaycan'ın esas off-shore yatakları kıyıdan en az 100 mil uzaktadır. Bakü ile uluslararası konsorsiyumlar arasındaki anlaşmalar da bu alanlar üzerinedir. Oysa, İran'ın ortak kullanım tezinin yarattığı belirsizlik bir yana, Türkmenistan'ın söz konusu yataklardan bazıları üzerinde hak iddiası da vardır. (41)

Sorunun çözümünde, Rusya tarafından yalnız bırakılan İran'ın taviz vermesi en olası seçenektir. Zaten, İran'ın petrol şirketi de, resmî politikanın aksine, Azerbaycan'la off-shore yatakları konusunda bir anlaşma imzalamıştır ki, bu da zımnen İran'ın, Azeri ve Türkmen yataklarının işletimine katılması karşılığında tezinden vazgeçebileceği anlamında yorumlanabilir. Temmuz 2001'de İran hava ve deniz kuvvetlerinin Azerbaycan ve İran kıyılarından 90'ar mil açıktaki bulunan bir petrol yatağında çalışma yapan BP gemisini zorla uzaklaştırması, İran'ın tutumundaki katılığından ziyade, sektörel bölüşümde bu alanın kendi payına düştüğünü kanıtlamak istemesi anlamına gelebilir. (42) Bu olasılığı kuvvetlendiren bir unsur da, İran'ın sektörel bölüşüme karşı olmasına rağmen böyle bir çözüme gidilirse, tüm kıyıdaş devletlerin 1/5 pay almaları gerektiğine dair talebidir. Oysa, sektörel bölüşüm sonucu İran'ın payı 1/10 olacaktır.

İran'ın İkili İlişkileri

Azerbaycan'la

Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan'a karşı bir denge unsuru olarak Batı'ya daha yakın bir dış politika izlerken, İran tam tersine söz konusu iki ülkeyi Batı'ya tercih eder bir konumda görünmektedir. Bu durumda

İran ve Azerbaycan'ın rakip kamplarda yer aldığı söylenebilir. Bakü'den görüldüğü biçimde bir Moskova–Erivan–Tahran bloğundan ve bu blok içinde Ermenistan–İran bağlantısından bahsederken, Ermenistan'ın da en az Azerbaycan kadar Batı'ya yakın olduğunu ve İsrail'le ilişki kurduğuna değinmek gerekir. Koçaryan'ın İsrail'e yaptığı ziyaret sırasında değindiği gibi, Ermenistan hem İran'la hem de İsrail'le dengeli ikili ilişkilere sahiptir. (43) Bu kamplaşmaya rağmen, yukarıda değinilen Hazar sorunu dışında iki ülke arasında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Bunun tek istisnası, Haziran 1992–Haziran 1993 döneminde Bakü'de iktidarı ele geçiren Halk Cephesi ve onun lideri Elçibey'in İranlı Azerilerin yaşadığı illere yönelik yayılmacı söylemler kullanması, bunun da İran'da bir güvenlik sorunu olarak algılanmasıdır. (44) İkili ilişkiler açısından Haziran 1993 öncesi, sonraki on yıllık dönemden daha hareketli geçmiştir. Bu tarihte Aliyev'in Bakü'de denetimi sağlaması ilişkilerde halen devam eden düşük düzeyli ama istikrarlı dönemi başlatmıştır.

İlişkilerin ilk dönemi, İran'ın yeni devletlerden tehdit algılamasının tek örneği olduğundan atıptır. Batı literatüründe klişe olan, İran'ın bölge için tehdit taşıdığıdır. Benzer bir tehdit Taliban tarafından da yöneltilmişse de, hem Afganistan 1979'dan beri İran için sorun olagelmıştır, hem de Taliban'dan algılanan tehdit ideolojiktir. Bakü ise egemenlik konusunda sorun çıkarmıştır, üstelik Aliyev sonrasında veya Bakü'nün gerçekten yeni bir Kuveyt olması durumunda benzer bir tehdidin tekrarlanma olasılığı da yüksektir. Bu nedenle ilgili dönemi ve İran'ın tutumunu daha ayrıntılı incelemek gerekir.

SSCB'nin dağılmasının engellenememesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tüm dünyaca tanınmasının ardından başka bir seçeneği kalmayan Tahran, Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve Ocak 1992'de de Bakü'de Büyükelçilik açmıştır. Aynı ay içinde bir İran heyeti Bakü'ye gelerek petrol üretimi ve Hazar'ın yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesi konularında teknik temaslarda bulunmuştur. Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Muttalibov, İran'ın endişelerini yatıştırmak için ilk resmî ziyaretini Tahran'a yapmıştır. Bu ziyaret sırasında, Ermenilerin ablukaya aldıkları Nahçıvan'la bağlantının İran toprakları üzerinden kurulması, Nahçıvan'ın serbest ekonomik bölge ilan edilmesi ve iki ülke arasında dış ticaret hacminin gelişmesini engelleyen bürokratik engellerin aşılması konularında anlaşmalar imzalanmıştır. Bu ziyaretin hemen ardından Şubat ayında İran İslam Devrimi'nin yıldönümü kutlamalarına katılan Muttalibov, İran'a Azerbaycan'dan hiçbir tehdidin gelmesine izin vermeyeceğini vurgulamıştır. Muttalibov'un heyetindeki bir Azeri bakan "Doğu ve Batı Azerbaycan'ın (İran'daki Azeri illerinin) İran'dan ayrılarak birleşik bir Azerbaycan kurulmasının imkansız olduğunu" söyleyerek, Muttalibov'un misyonunun temel amacını ortaya koymuştur. (45)

Azerbaycan'ın Azeri milliyetçiliğine dayanan resmî ideolojisinde köklü bir değişiklik yapmanın kısa vadede mümkün olmadığını gören İran, uzun vadede İslamî ideolojinin güç kazanmasına ortam hazırlamaya çalışmış, Azerbaycan'ı tanımalarının ardından bu ülkede İslam inancının gelişmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Öncelikle, İran'ın finanse ettiği din öğretimi kampanyaları çerçevesinde din adamları ve kitapları Azerbaycan'a gönderilmiş, sahibi Azerbaycan vatandaşı olan bazı dergi ve gazetelere maddi katkıda bulunularak karşılığında genelde İslamî rejimleri ve özelde de İran rejimini öven yazıların çıkması sağlanmıştır. (46)

15 Mart 1992'de Tahran'da Ermeni ve Azeri yetkilileri arasında bir ateşkesi öngören memorandum

imzalanmıştır. 8 Mayıs'ta da Cumhurbaşkanı Rafsanjani'nin bizzat yer aldığı toplantının sonunda Ermeni ve Azeriler arasında ateşkes anlaşması imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Şubat-Mayıs 1992 dönemini kapsayan ve başarıyla sonuçlanan İran'ın arabuluculuk girişimi, hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde İran'ın istediği siyasal etkinliği kurmasını sağlamış görünüyor ve Tahran'ın memnuniyeti izleniyorken, sadece bir gün sonra 9 Mayıs'ta Ermeniler ateşkesi bozarak Şuşa bölgesinde saldırıya geçmiştir. Şuşa'yı alan ve bir katliam gerçekleştiren Ermenilerin bu tutumuna İran "bu işgali kınadığını ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu; bölgede sınırların değiştirilmesine kesinlikle karşı olduklarını" açıklayarak karşılık vermiştir. Buna rağmen Ermeni saldırıları devam etmiş ve 17 Mayıs'ta Laçin de işgal edilmiştir. Şuşa ve Laçin işgalleri, İran'ın çatışmada daha dengeli bir tutum takınmasının da başlangıcı olmuştur. (47)

Haziran 1992'de Muttalibov yerini Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'e bırakmıştır. (48)

Henüz SSCB dağılmadan, 1988'den itibaren Azerbaycan'da "ulusal özgürlük mitingleri" düzenleyen Azerbaycan Halk Cephesi'nin öncelikli hedefi Azerbaycan'ın SSCB içinde daha özerk bir konum kazanması ve ardından da tam bağımsızlığın elde edilmesiydi. Bu aşamada dikkat çeken husus, 1988'de bile mitinglerde "Tebriz, Tebriz" ve "Birleşik Azerbaycan" sloganlarının yer almasıydı. Üstelik bu konuda Halk Cephesi ilk somut girişimini Aralık 1989'da SSCB-İran sınırını oluşturan Aras nehri kıyısında düzenlediği bir gösteriyle gerçekleştirmişti. Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'in "çok etnikli İran'da Farstar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin, dillerinin okullarda yasak olmasının bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı"ni her platformda dile getirmesi, Halk Cephesinin birleşik Azerbaycan görüşünün sadece tabanda değil, tavanda da paylaşıldığını gösteriyordu. Zaten Elçibey, 1975'te birleşik Azerbaycan'ı savunmanın da dahil olduğu bazı siyasî suçlardan hüküm giymişti. Halk Cephesinin bu tutumu İran'da endişeyle izleniyor ve olası Halk Cephesi iktidarının ikili ilişkilerde bir kriz yaratmasından çekiniliyordu. Üstelik, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir gün önce Elçibey'in televizyon konuşmasında "İran'ın parçalanacağı ve birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının uzak olmadığı"na ilişkin ifadelerinin ardından seçimi kazanması, Azerbaycan'ın bağımsız olmasından zaten endişeli olan İran'ın Bakü'den tehdit algılamasına, İran'ın güvenlik endişelerinde Azerbaycan'ın ilk gündem maddesini oluşturmasına neden oldu. (49)

Bu olumsuz ortam içinde Elçibey'in Dışişleri Bakanı Gasimov Ağustos 1992'de İran'a ziyarette bulunarak, yeni hükümetle İran arasındaki ilk üst düzey teması gerçekleştirdi. Gasimov'un ziyaretinde iyi komşuluk ve işbirliğine ilişkin imzalanan protokollerin yanı sıra, Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsolosluklar açılması da kararlaştırıldı. Tebriz'de Azerbaycan konsolosluğunun açılmasına, üstelik de Elçibey iktidardayken izin vermeyi kabul eden İran'ın bu tutumu bir jest ve iyi niyet girişimi olarak algılanmalıdır. Ayrıca, İran'ın Azerbaycan'a doğalgaz vermesi ve İran topraklarından geçerek Nahçıvan'a ulaşan enerji hatları ve kara ulaşımının geliştirilmesi konularında da uzlaşmaya varıldı. Böylece, Halk Cephesiyle yapıcı ilişkiler kurmak istediğini belli eden İran'ın endişelerini yatıştırmaya çalışan Gasimov'un daha önce benzer çabayı gösteren Muttalibov kadar inandırıcı olabilmesi için Elçibey'in de Tahran'a ziyarette bulunması gerektiği yönünde İranlıların telkinleri ve ardından da İran'ın Bakü Büyükelçisinin defalarca ve ısrarlı davetlerine Elçibey'in verdiği aynı olumsuz cevap, İran'ın şüphelerini daha da artırmıştır. Bu nedenle, Azerbaycan'ın Elçibey'in

ziyaretinin gerçekleşmemesinin ikili ilişkilerde bir sorun ortaya çıkarmaması gerektiğini, kültürel ve iktisadi alanlarda ulaşılan aşamanın daha da geliştirilmesi için iki ülke arasında seyahatin önündeki bürokratik işlemlerin ortadan kaldırılması, televizyon yayınlarının mübadelesi, karşılıklı kültür günleri düzenlenmesi gibi önerileri Tahran'a ilettiğinde olumsuz cevap aldı. Üstelik, Nahcivan'da İran konsolosluğu açılmasına rağmen, İran Tebriz'de açılması planlanan Azerbaycan konsolosluğu için verdiği iznin uygulanmasına engel olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan, güney Azerbaycan Azerilerinin tüm vatandaşlık haklarından kuzeyde yararlanabileceğini ilan etti. (50)

Elçibey yönetiminin her geçen gün biraz daha dozu artan irredantist politikasına İran sessiz kalarak karşılık verdi. Hatta, İran'da Elçibey yönetimini eleştiren gazete haberlerinde Azerileri ve Azerbaycan'ı kötüleyen ifadelerden kaçınılmasına özen gösterildi. Kelbercer'in Ermeniler tarafından işgal edilmesinin ardından İran, Laçin'in işgali sonrası yaptığı açıklamanın bir benzerini yaparak hem işgali kınadı, hem de Azerbaycan'ın Karabağ da dahil olmak üzere toprak bütünlüğünü korunması gerektiğini belirtti. İran'ın yumuşak politikasının ardındaki temel faktör, ülke içindeki Azerilerden gelebilecek tepkiydi. Karabağ Savaşındaki Müslüman Azerilerin acılarını paylaştıklarını çeşitli yollarla ifade eden İran vatandaşlarının sayısı gün geçtikçe artıyordu. Buna rağmen, İran Elçibey yönetiminin "yıkıcı" politikalarını sınırlayabilmek için iki yol izledi. Birincisi savaşta el altından Ermenistan'a destek vermeyi sürdürmek, fakat retorikte tümüyle Azerbaycan'ın yanında görünmek oldu. İkinci yol ise daha etkiliydi: İran Azerbaycan'da Rusya'nın organize etmeye çalıştığı Halk Cephesi muhaliflerine destek vermeye başladı. Bir yandan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev'le ilişkilerini yoğunlaştırırken, diğer yandan Gence'deki Suret Hüseyinov'a bağlantı kurdu. (51) Nitekim, önce Hüseyinov Haziran 1993'te Elçibey'i devirmiş ve ardından da Aliyev Cumhurbaşkanı olmuş, böylece İran'ın öncelikli güvenlik tehdidi algıladığı Halk Cephesi iktidarı sona ermiştir.

Aliyev iktidara geldiğinde Ermeniler Karabağ ve çevresinde gerekli gördükleri tüm yerleri işgal ettiklerinden, kısa süre sonra savaş durgunluğa girdi. Azeri-Ermeni çatışması İran için endişelerini giderme ve bölgede etkin bir rol oynayabilme şansı doğurmuştu. İran'ın çabası, Ermeni-Azeri sıcak savaşını sona erdirmek ama soruna kalıcı bir siyasi çözüm bulunması çabalarını sabote etmek ve Azerbaycan'ın politik enerjisini bu alana saplanmış halde tutabilmektir. Üstelik İran bu sayede hem Erivan hem de Bakü üzerinde nüfuz sahibi olabildi. (52) Fakat, Aliyev'in hem söylemde hem de pratikte, İran'a karşı uygulanan milliyetçi politikaları terk etmesiyle, İran-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir döneme girildi ve iktidarın el değiştirmesinin hemen ardından Hamaney'in Bakü'yü ziyaretiyle zirveye çıkan olumlu hava içerisinde İran, Azerbaycan'da Türkiye'nin ağırlığını dengelemeye çalıştı. (53) Türkiye'nin milliyetçi yaklaşımına karşı İran dinsel bir yaklaşım izledi. Azerbaycan'daki camiler onarıldı. Azeri hacıların Meşhed gibi kutsal yerleri ziyaret etmeleri teşvik edildi. Farsça öğretim seferberliği başlatıldı. Azerbaycan'daki Şii ulema hiyerarşisinin yeniden canlandırılmasına ve Azerbaycan'da kurulan (ama 1996'da kapatılan) Şii dinci partiye her alanda destek olundu.

İran'ın artık Azerbaycan'dan endişe etmemesinin bir nedeni Aliyev'in statükocu politikasıydı. Ama daha önemli ve köklü iki neden daha vardı. Öncelikle Azerbaycan'ın büyük hırdokarbür rezervlerine rağmen orta vadede bile ekonomik bakımdan dikkate değer bir atılım yapamayacak olmasının anlaşılması belirleyici

oldu. Azerbaycan'ın Rusya ve İran'a ekonomik bağımlılığı sürdüğü müddetçe İran'ın bu devletten çekinmesine gerek yoktu. Bu nedenle Hazar'ın statüsü konusunda ve Azeri petrolünün Batı'ya nakledilmesinde İran daima çözümü engelleyen bir tutum takındı. İkinci neden, İran ile Azerbaycan arasında büyük bir "kültür eşiğinin" varlığının fark edilmesiydi. Bu eşik, İran vatandaşı Azerilerin atlamak istemeyeceği kadar yüksekti. İranlı Azerilere göre kuzeyli Azeriler "ahlaksızdı, kültürsüzdü, bayağıydı" ama en önemlisi dinden çok uzaktı. Kültür eşiğini ikame edecek bir "demokrasi eşiği"nin Azerbaycan lehine İran ile Azerbaycan arasında olması durumunda, İranlı Azerilerin fikirlerini değiştirmeleri olasılığı vardı. Ama, demokrasi eşiğinde de Azerbaycan'ın İran'ın üstünde yer alması mümkün olmadı. İran, kendine özgü bir biçimde geliştirdiği demokrasi yorumuyla, bu konuda Azerbaycan'a göre daha tatminkar bir niteliğe sahip oldu. Sonuçta, Türkçe'nin lehçelerini konuşan İran vatandaşlarının "İranlılık kimliği" daha güçlendi ve İran'ın bütünlüğü konusunda SSCB sonrasında çıkan milliyetçilik rüzgarına rağmen, gönüllü birliktelikten yana oldukları anlaşıldı. Bu noktanın anlaşılmasıyla, İran'ın Azerbaycan'a karşı politikası daha da yumuşadı.

Azerbaycan'la ilişkilerin bu şekilde dinsel ve ekonomik temelde dengeye kavuşması, Ermenistan-İran ilişkilerinin bozulması anlamına gelmiyordu. Tam tersine, hem Bakü hem de Erivan üzerinde ağırlığa sahip olan İran'ın "eli" daha güçlendi.

Tacikistan'la

Tacikistan'da çoğunluğu oluşturan Taciklerin anadili olan Tacikçe, bir Hint-İran diliydi ve Farsça'ya çok yakındır. Fakat, Tacikistan'da çoğunluk Sünni'ydi. Dolayısıyla, etnik-dinsel yapı bakımından Tacikistan ile Azerbaycan tam ters özelliğe sahiptir. Farsî ve Sünni Tacikistan, Türk ve Şii Azerbaycan. İdeolojik tutarlılığı İran'ın dış politikasında ararsak iki tercihle karşılaşmamız gerekirdi: Ya Şii olduğu için sadece Azerbaycan'la yakınlaşması, veya Müslüman oldukları için beş Orta Asya devleti ve Azerbaycan'a ilgi göstermesi beklenirdi. Ama, İran Şii Azerbaycan'la arasına özenle mesafe koydu ve Orta Asya'daki beş Sünni ülkeden sadece Tacikistan'la yakın ilişki kurdu veya kurabildi. İran'ın Tacikistan'a karşı izlediği politikanın açıklaması Şiilik ile Fars kültürünün içiçe geçmişliğinde aranmalıdır. Yüzyılların birikimiyle, Şii literatürde Farsça eserlerin ezici ağırlık kazanması ve Şiiliğin İranlılaşması sonucunda, Şia için Farsça ve Fars kültürü "yarı-kutsal" bir nitelik kazanmıştır. Dolayısıyla, İran'ın politikalarıyla ideolojisi arasında doğrudan bir çelişki yoktu. Şiilik güdümlü dış politika ile Fars kültürü güdümlü dış politikayı birbirinden ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte, Taciklerin Sünni olmalarından daha çok, Fars kültür alanı içinde yer alıyor olmalarını İran'ın dikkate almasında ulema arasında Fars kültürüne sahip olmanın (veya Farsça konuşmanın) kişiyi diğer Müslümanlardan farklı hale getirdiğine ilişkin bir inancın varlığının rol oynadığı açıktır. Fakat, bu tutumu Fars milliyetçiliği olarak nitelemek yerine, "Şiilik içindeki Fars kültürünün öneminin bilincinde olmak" biçiminde açıklamak daha doğru olacaktır. Ulema arasında söz konusu bilincin ötesinde, Fars milliyetçiliği aranmasına yol açan bir diğer örnek olan İran'ın Azerbaycan politikasına da, Azerbaycan'dan kaynaklanan İran'a yönelik etnik temelli açısından bakmak daha doğru olur. İran'ın Azerbaycan politikasını Azerbaycan'ın etnik temelli politikasına karşılık bir tür "refleks" olarak algılamak gerekir. Dolayısıyla, İran'ın Tacikistan ve Azerbaycan'a yönelik politikalarda derin ideolojik ayrılıklardan bahsetmek zordur.

Tacikistan İç Savaşı dinsel olmaktan çok bölgeselcilik ve etnisite üzerine kurulmuştu. 1992'de Tacikistan bağımsızlığını kazandığında ülkedeki yönetici elit (eskiden de olduğu gibi) Özbek azınlık arasından çıkmıştır. Rusya'nın desteğine sahip olan yeni yönetime karşı kısa sürede hem demokrasi isteyen Tacik milliyetçilerinden, hem İslamcılardan muhalefet başlamış ve iki grup arasındaki mücadele silahlı çatışmaya dönüşmüştür. İç Savaş başlamadan hemen önce İslamî Diriliş Partisi (İDP) ile laik-milliyetçi Tacikistan Demokratik Partisi (TDP), Birleşik Tacik Muhalefeti (BTM) adı altında ortak bir cephe oluşturmuşlardı. Tacikistan'ın belirsiz bir siyasal yapılanma içine girmesinin kendi güvenliklerine tehdit oluşturacağını düşünen Özbekistan ve Rusya da Tacik İç Savaşı'na doğrudan müdahale etmişlerdir. (54) Buna karşılık İran'ın Tacikistan'daki İslamî muhalif güçleri desteklememesi Orta Asya'ya yönelik politikasını ideolojinin yönlendirmediğine önemli bir kanıttır. Üstelik İran bu savaşı, sonunda bir İslam devleti kurulma olasılığı olan ideolojik temelli bir kampaşmanın değil, bölgeselcilik ve aşiretçilik sorunlarının yansıması olarak nitelemiştir. Savaş sırasında Tahran hem laik hem de İslamî muhalefet ile bağlantı kurmuş, ama bu bağlantı savaşın gidişini değiştirmek için değil, Rusya'nın da desteğiyle sona erdirmek için yapıcı bir biçimde kullanılmıştır. (55)

Tacikistan'ın bölgede İran'a yakın duran tek ülke olması, ikili ilişkilerin başından beri olumlu olduğu anlamına gelmemektedir. Tam tersine, Tacikistan 1992-97 döneminde iç savaşa sürüklendiğinde, İran'ın muhalifleri desteklediği iddiası Duşanbe'yle arasının açılmasına neden olmuştur. Üstelik, Tacik İç Savaşı, İran'ın bölgedeki İslamcılarını desteklediği yolundaki inancı güçlendirmiş ve genelde tüm bölgeyle Tahran'ın ilişkilerini sabote etmiştir. Gerçekte İran, bölgeye yönelik dış politikasında Aralık 1992'den itibaren dengeli bir tutum takınmış ve hatta Rusya'yla paralel biçimde Duşanbe'yi desteklemiştir. Nitekim, savaş İran-Rusya ortak çabasıyla sona ermiş ve bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. 1992'de İran Karabağ sorununda arabuluculuğa giriştiğinde, Bakü'nün Tahran'a güvenmemesinin de etkisiyle başarısız olurken; Tacikistan sorununda başta Rusya olmak üzere tüm tarafların olumlu gördüğü arabuluculuğu başarıyla sonuçlandırabilmiştir. (56) Öte yandan, 1994'te iktidara gelen İmamali Rahmanov'un baskı politikalarından kaçan İslamcı militan ve mültecilerin küçük bir grubu İran'a yerleşmiş, fakat bunların silahlı mücadeleye devam etmesine izin verilmemiştir. İran'ın bu tavır Duşanbe üzerindeki etkinliğini artırmıştır. (57)

Afganistan'la

Tacikistan'a benzer bir etnik-dinsel yapı sergileyen Afganistan'a yönelik İran dış politikasındaki Şii karakter daha belirgindir. Afganistan'daki Şii Hazaraları diğer etnik gruplara (Fars kültürüne sahip olsalar bile) tercih eden İran, 1979'dan beri mücahitlere yaptığı yardımlarda özellikle Şiiilerin Afganistan'da daha güçlü bir konuma gelmesini sağlamaya çalıştı. İdeolojik bakımdan Tacikistan'da görmek istediğine benzer bir rejimi (Farsî ve İslamî) Afganistan'da kuran Taliban'a karşı cephe alan İran, Şiiileri açıkça Kabil'e karşı desteklemeye devam etti. Şüphesiz İran'ın Taliban rejimine karşı mücadele etmesinde (aşağıda değinilen) dinsel faktörlerden çok daha önemli nedenler vardı. En başta gelen nokta, Taliban'ın ABD tarafından desteklenmesiydi. Aslında, İran'ın Afgan muhalif gruplarıyla olan ilişkisi de genelde kopuk olmuştur. Sadece 1992 öncesinde değil, (bazı istisna dönemler hariç) 1979-2002 döneminde İran'ın "Afganistan" adına muhatap alabildiği iki unsur olmuştur: Şii Hazaralar ve Horasan'daki mülteciler. Bu iki unsur dışında ele alınabilecek bir "İran-Afganistan ilişkileri" yoktur. Diğer yandan, Afganistan üzerinde İran-Pakistan

rekabeti belirgin biçimde öne çıkmıştır ama bu konu da İran–Afganistan ilişkilerinden ziyade, İran'ın Pakistan–Suudi Arabistan ve ABD ile olan ilişkilerini ilgilendirmektedir. Bir diğer deyişle, Pakistan–Suudi Arabistan–ABD üçlüsü, İran'ın Afganistan'la ilişki kurmasını engellemişlerdir.

Nur Muhammed Taraki liderliğindeki komünistlerin Nisan 1978'de Afganistan'da iktidarı bir darbeyle ele geçirmesi Tahran'da Şah Muhammed Rıza tarafından olumsuz karşılanmıştır. İran'da da olası bir komünist darbeden endişe eden Şah, Afganistan'daki rejim değişikliğinden on ay sonra tahtını bırakmak zorunda kalmış, fakat Tahran'daki yeni rejimin anti–komünizme eski rejimden daha fazla vurgu yapması, Kabil–Tahran ilişkilerindeki olumsuzluğu artırmıştır. Tahran'da rejim değişikliği gerçekleşikten on ay sonra Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı doğrudan işgal ederek Babrak Karmal liderliğinde yeni bir Afgan yönetimi kurması, olumsuz olan İran–Afganistan ilişkilerini tümüyle koparttı. Dolayısıyla, Kabil'de komünist rejimin sona erdiği 1992'ye kadar geçen dönemde İran–Afganistan ilişkilerinden bahsederken, İran'ın Kabil hükümetiyle değil, hükümete muhalif yerel güçlerle olan ilişkisi esas alınmalıdır.

Afganistan'da merkezî otorite, aşiret örgütlenmesinin üzerinde bir örgütlenmeyi tüm ülke düzeyinde hiçbir zaman oluşturmayı başaramamıştır. Ülkede asıl güç odakları aşiret konfederasyonları olagelmıştır. Bu aşiret konfederasyonları etnik temelde birbirlerinden ayrılmış ve ülkeyi kabaca beş parçaya bölmüşlerdir. Bu çerçevede, Sovyet işgaline karşı ilk direniş Kandahar'da Dürraniler tarafından başlatılmış, ardından kısa sürede tüm ülkede aşiret temelinde örgütlenen "mücahit" gruplar bu direniş içinde yer almıştır. Mücahit grupların SSCB'ye karşı her geçen gün daha başarılı bir gerilla savaşı yürütebilmesinin arkasında, Pakistan ve kısmen de İran'dan sağladıkları lojistik destek vardı. Savaş nedeniyle, yaklaşık yirmi milyonluk Afganistan nüfusunun üç milyonu Pakistan'a ve iki milyonu da İran'a sığınmak zorunda kaldı. Mücahit grupların esas insan kaynağı ve eğitim–lojistik üsleri bu mülteci kampları oldu. ABD–Suudi Arabistan kaynaklı desteği Afgan gruplara dağıtan Pakistan, sadece kendi uygun gördüğü gruplara bu pastadan pay vermeyi tercih etmiş, Şii Hazaralar ise Peşaver'de temsil edilmelerine izin verilen gruplardan olamamıştır. Aslında Pakistan'ın Gılzaylar'dan başka bir etnik grubun güçlenmesine izin vermeyen politika izlemesi İran'ın zaman zaman sadece Hazaralar nezdinde değil, Gılzaylar dışındaki tüm etnik gruplarla da temas kurabilmesine olanak sağlamıştır. Bununla birlikte, devam etmekte olan Irak Savaşı nedeniyle ekonomik açıdan zor durumda olan İran'ın sınırlı imkanları, Pakistan'la rekabetinde arka planda kalmasına neden olmuştur. (58)

İran öncelikle, SSCB işgaline karşı savaşan yerel Hazara aşiretlerini organize etmiş ve silahlandırmıştır. 1982'den itibaren ise, İran'daki medreselerde kısa süreli eğitim verdiği Hazaraları, söz konusu organizasyon içinde kilit noktalara getirmiştir. İran'ın yeni Şii siyaset teorisi yorumunu benimsemiş olan bu kişiler sayesinde İran, Hazara örgütleri üzerinde doğrudan denetim kurabilmiştir. Bu gelişmenin bir sonraki aşaması aşiret liderlerinin arka plana itilerek İran'da eğitim almış mücahitlerin örgüt liderliklerini ele geçirmesi olmuştur. Sonuçta, Hazara bölgesi ile İran arasında organik bağlar kurulmuş ve Hazaraların diğer Afganlardan yabancılaşması daha önce görülmeyen boyutlara ulaşmıştır. (59)

Diğer gruplardan kendini yalıtın Hazarlar, Afganistan'da cihat içinde cihat vermelerine rağmen, Sovyet işgaline karşı başarılı bir performans sergileyerek, geniş kurtarılmış bölgeler oluşturabilmişlerdir. Bunun bir

nedeni, Hazara bölgelerinin dağlık ve yolsuz olması olabileceği gibi, SSCB'nin İran'la ilişkilerini bozmamak için İran destekli bu grupların üzerine fazla gitmemesi de olabilir. Nedeni ne olursa olsun, 1989'da SSCB işgali sona erdiğinde ve 1992'de de komünist rejim çöktüğünde, Hazaralar kendi bölgelerine egemen ve iyi organize olmuş bir güç olarak Afganistan iç politikasında daha önce benzeri görülmedik biçimde ağırlıklı bir rol oynayabilecek duruma gelmişlerdi. Bunun bir diğer anlamı, 1992'ye gelindiğinde İran'ın Afganistan'a işlevsel bir aracının bulunduğu.

Hazaralar–İran ilişkisine bakıldığında, İran'ın rejim ihracı politikası çerçevesinde Afganistan'ın iç işlerine müdahale ettiği düşünülebilir. Zaten, Irak–İran Savaşının devam ettiği bu dönemde Basra Körfezi ve Batı'nın İran'a bakışının esasını da rejim ihracı girişimleri oluşturmuştur. Basra Körfezi bölgesi için İran'ın rejim ihracı girişimleri doğru bir saptama olsa da Afganistan'da aynı saptamayı yapmak yanlış olur. İran–Hazara ilişkileri, İran'ın Afganistan'dan gelebilecek bir tehdide karşı hem coğrafi, hem de ideolojik bir tampon bölge kurma ihtiyacının doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Olası tehdit ise Peşaver'de organize edilen cihat amaçlı savaşın niteliğinde gizlidir.

Afganistan'da SSCB işgalinin yarattığı aşiret temelli direniş, Hazara örneğinde olduğu gibi kısa sürede aşiretlerüstü bir örgütlenmeye dönüşmüştür. Direnişin organizasyonunda görülen bu değişim, ideolojisinde de belirgin bir kayma ortaya çıkarmıştır. Aslında, Afgan aşiretlerinin İslam'a yaptıkları vurgu ne kadar dikkat çekici olursa olsun, Pakistan'daki mülteci kamplarında ortaya çıkan (veya çıkarılan) köktendinci İslamî ideolojiye benzememektedir. Fakat, mücahit gruplar aşiretlerüstü nitelik kazandıkça, "Peşaver modeli" diyebileceğimiz bir İslam yorumunu ideolojileri olarak benimsemeye başladılar. Peşaver modeli, Birinci Bölümde açıklanan İran'ın İslam yorumunun Sünni versiyonuydu. Böylece ilk defa Sünni İslam'da silahlı mücadeleyle köktendinci bir devlet kurma fikri pratiğe döküldü. Bu da İran'ın köktendinciliğe getirdiği yeni tanımın ve bu tanımın model ülkesi olma özelliğinin tekeline kırdı. Sonuçta, İran'ın zaten sınırlı olan Sünni İslamcı örgütlere hitap edebilme yeteneği daha da azaldı. Üstelik, İran'ın Afganistan sınırında yer alan Horasan ve Belucistan illerinde nüfusun çoğunluğu Sünnilerden oluşmaktaydı ve Sünnilerin Tahran'dan yabancılaşması olasılığı İran'ı endişelendirmekteydi.

Bu arada, 1992'de Komünist rejim ortadan kalkınca, ona karşı savaşan grupların birbirleriyle çatışmasını önleyen biricik neden olan "ortak düşman" da kayboldu. Bu gelişmenin hemen ardından ülkede belirli bölgelerde denetimi elinde bulunduran gruplar arasında iç savaş başladı. Kabil'i elinde bulunduran Tacikler ile kuzeydeki Özbekler'in kurduğu ittifaka karşı Pakistan'ın desteklediği Gılzayların (60) Kabil'e karşı saldırıları iç savaşın ilk döneminin ana unsuru oldu. Pakistan (ve S. Arabistan–ABD) destekli Hikmetyar liderliğindeki Gılzaylar ile Rusya destekli Rabbani–Mesut liderliğindeki Tacikler arasındaki savaş üç yıl devam etti. Bu mücadelede diğer gruplar dönem dönem müttefik (dolayısıyla taraf) değiştirirken, Hazaralar bazı istisnalar dışında Taciklerin daimi müttefiki oldular. Kabil'de Rabbani iktidarının yer aldığı üç yıllık bu dönemde İran'ın Kabil nezdindeki tüm girişimleri, kurulan koalisyonda Hazaraların biraz daha etkin yer alabilmesi için verilen çabalardan ibaret kalmıştır. (61)

1994 sonunda Taliban'ın ortaya çıkması ve birkaç yıl içinde (Hazara bölgesi dahil) ülkenin büyük kısmını ele geçirerek, diğer grupları ülke dışına sürmesi veya sindirmesi, Afganistan denklemiyle

değiştirmiştir. Taliban'ın ortaya çıkışında ülke içindeki en büyük desteği Afgan nakliyatçıları-kaçakçıları vermiştir. Ülkenin çok sayıda bölgeye parçalanmasının sonucunda iki şehir arasında mal taşımak için defalarca haraç vermek zorunda kalan ve buna rağmen güvenlik korkusu yaşayan nakliyeciler, Taliban'ın bir defalık vergi karşılığında sınırsız ve güvenli dolaşım hakkı tanınmasını olumlu bulmuşlardı. Fakat, Taliban'a asıl desteği veren Pakistan olmuştu. Hatta, Kandahar'da Taliban'ın bir güç olarak ortaya çıkmasını doğrudan Pakistan istihbaratı organize etmişti. Taliban'ın insan kaynağı Pakistan'daki medreseler olduğundan sadece burada okuyan Afganlar değil, çoğunluğu Peştun olmak üzere Pakistanlılar da Taliban'a katılmışlardı. (62)

ABD'nin de Taliban'ı desteklemesinin temel nedeni "Yeni Büyük Oyun" kapsamında Orta Asya hidrokarbon rezervlerinin dünya pazarlarına olası nakliyatı yollarından birinin Afganistan olmasıdır. Kazakistan-Türkmenistan-Afganistan-Pakistan güzergahını izlemesi planlanan petrol ve doğalgaz boru hatları nedeniyle başta ABD şirketi Unocal olmak üzere uluslararası şirketler Taliban'ın tüm ülkeyi ele geçirerek istikrar sağlamasına sıcak bakmışlardır.

Yukarıda değinildiği gibi, aşiret örgütlenmesi esas olmakla birlikte özellikle Aralık 1979'dan sonra Afganistan'da iktidarın meşruiyetini sağlayan temel unsur İslam'dır. (63) SSCB işgaline karşı da cihat ilan edilmiş ve tüm gruplar istisnasız biçimde cihat amaçlı savaştıklarını iddia etmişlerdi. Bu nedenle o dönemde mücahit adı verilen savaşanların İslam'ın temsilcisi olduğu genel kabul görmüştü. Oysa, İran devriminin Ortadoğu'da "köktendinci" teriminin ifade ettiği kavramı yeniden tanımlaması gibi, Taliban da Afganistan'da İslam'ın temsilcisi olma niteliğini yeniden tanımlamıştır. Taliban'ın uygulamalarının ardından (64) diğer grupların İslamî kökenli meşruiyetleri sorgulanmaya başlanmıştır. Şüphesiz bu durum, Ortadoğu'da köktendinciliğin temsilcisi konumundaki İran'ın pozisyonunun da tehdit edilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Taliban hareketi, Afganistan'da yabancı kaynaklı İran karşıtı ideolojik müdahalenin doruğu olarak değerlendirilebilir. (65)

Taliban'ın İran'a bakışında mezhep ayrımını daima esas almasının tarihsel nedeni 18. yüzyıla kadar uzanır. Fakat Taliban'ın İran'a karşı hasmane politikalar izlemesi, ideolojik yönelimden çok, İran'ı ve Rusya'yı Afganistan'daki mutlak iktidarının önündeki engeller olarak değerlendirmesinden kaynaklanmıştır. 1994-97 döneminde Taliban Kandahar'dan başlayarak tüm ülkeyi ele geçirmeye kalktığında karşısında İran ve Rusya destekli ittifaklar bulmuştu. Oysa o tarihe kadar İran, Afganistan gelişmelerinde Hazaralara destek vermek dışında belirli bir grubu düşman olarak tanımlamamıştı. Bu çerçevede Taliban İran'ın Afganistan politikasında önemli bir değişikliğe işaret ediyordu. Dolayısıyla, Taliban'ın İran karşıtlığını, sadece Pakistan-Suudi Arabistan-ABD tarafından yönlendirilmesinde aramamak gerekir. Taliban'ın bu politikası bir etki-tepki biçiminde gelişmiştir. Nitekim, 1997'de İran'ın Kabil Büyükelçiliğini kapatma kararı alan Taliban, bu kararın nedeninin, ülkenin kuzeyinde savaştığı güçlerin denetimindeki havaalanlarına her gün onlarca İran nakliye uçağının malzeme getiriyor olmasını göstermiştir.

Taliban-İran gerginliği, Afganistan iç savaşı üzerinden dolaylı olarak devam ederken, dört örnek olayda doğrudan somutlaşmıştır. En önemlisi, Taliban'ın ülkede istikrarı sağlamasının ardından başlattığı uyuşturucu üretme kampanyasına İran'ın gösterdiği tepkidir. Bu uyuşturucunun Batı'da pazarlanmasında iki

ana nakliye yolu İran ve Pakistan olmuştur. Oysa İran uyuşturucuyla mücadele konusunda büyük bir uğraş içinde olagelmıştır ve ülkede yaklaşık üç milyon bağımlı olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık, Afganistan sınırında önlemleri artıran İran kolluk güçleriyle kaçakçılar arasındaki çatışmalar kimi zaman küçük birer muharebe biçimini almıştır.

İkinci somut olay ise Taliban'ın Herat ve Kandahar gibi İran'a yakın önemli kentlerde İranlı Sünniler için bürolar açmış olmasıdır. Bu bürolarda temsil edilen İranlı Türkmen, Beluci, Peştun vb. etnik kökenli Sünniler, Taliban tarafından "Ehl-i Sünnet Vel-Cemaat" adlı bir örgüt kurularak birleştirilmiştir. Bu örgüt, temel amacının İran'daki rejimi devirerek, yerine Taliban modeli bir rejim getirmek olduğunu ilan etmiştir. Bu amacın gerçekleşmesi en azından İran'ın % 85'inin Şii olduğu göz önüne alınırsa gerçekçi görülmesi de, bu gelişme İran'ın öteden beri korktuğu ülkedeki Sünnilerin rejime yabancılaşması olgusuna katkıda bulunabileceği endişesini Tahran'da güçlendirmiştir. (66)

Üçüncü ve dördüncü olaylar ise içiçe geçmiştir. 1998'de Taliban'a direnen son büyük kent olan Mezar-ı Şerif ele geçirildiğinde, tüm Hazaralar katledilmiştir. Üstelik bu katliamı gizlemek gibi endişesi olmayan Taliban, daha önce Taliban esirlerinin katledilmesinin intikamını aldıklarını gösteren bir tutum da takınmıştır. İç savaş sırasında Hazaralara yönelik çok sayıda katliama tepki gösteren İran ise bu sefer Taliban'a savaş ilan etmeyi düşünmüş ve Afganistan sınırında tatbikatlara başlamıştır. 1979'daki SSCB işgalinin ardından Afganistan'ın tekrar işgaline neden olabilecek İran'ın sert tutumunun gerisinde sadece Mezar-ı Şerif katliamı yoktu. İran'ı bu sertliğe iten asıl unsur, Mezar-ı Şerif'teki İran konsolosluğunun ve diplomatlarının da katliamdan paylarını almaları olmuştur. Tüm İranlı diplomatları kurşuna diken Taliban, bu kişilerin casus olduğunu iddia etmiştir. (67)

Taliban'ın Pakistan dışındaki geleneksel dış destekçilerini kimi nedenlerle kaybetmesinin ardından, İran-Rusya ikilisinin Kuzey İttifakı adı verilen Tacik-Özbek-Hazara bloğuna uluslararası destek sağlama çabalarında artış görülmüştür. ABD-İran diyalogunun gelişmesi de Kuzey İttifakı lehinde sonuçlar doğurmuştur. Kuzey İttifakının Taliban'a karşı genel bir saldırı yapmak üzere hazırlandığı bir dönemde, Eylül 2001'de New York'a yapılan saldırının arkasında Taliban'ın yanında savaşan Arap-Afganların olduğunun dünya kamuoyunda genel kabul görmesi, Afganistan'daki dengeleri tümüyle değiştirmiştir. ABD'nin Taliban'a karşı doğrudan müdahalesi ve ortaya çıkışından daha hızlı biçimde Taliban'ın yok olması, 1994'teki parçalanmış Afganistan'ı yeniden yaratmıştır. ABD başta olmak üzere uluslararası baskı nedeniyle tarihte ilk defa tüm grupları kapsayan bir Afgan hükümetinin kurulmuş olması, parçalanmışlığını ve karmaşa potansiyelini koruyan Afganistan'ın niteliğini değiştirmemiştir.

İran açısından bu yeni gelişme iki anlam ifade etmektedir: Olumlu anlamı, İran'a en büyük tehdidi oluşturan Taliban'ın ideolojisiyle birlikte ortadan kaybolmasıdır. Üstelik, Hazaralar da eski bölgelerinin denetimini geri almışlardır. Olumsuz anlamı ise, Rusya'yla birlikte Taliban dışındaki tüm gruplar üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlayan İran'ın, ABD'nin müdahalesi sonucunda tekrar sadece Hazaralara etki edebilen bir konuma geri dönmesidir. Ayrıca, Afganistan'daki doğrudan ABD varlığı da İran için yeni bir tehdit unsurudur.

Özbekistan ve Türkmenistan'la

Özbekistan Orta Asya'da başat devlet olma çabasında olduğundan, İran'ın Rusya'yla birlikte bölgeyi kendine bağımlı kılma politikalarından rahatsız olmaktadır. Taşkent'in bakışıyla, bölgede Özbeklerle (Türklerle) Tacikler (Farslar) arasında bir mücadele vardır. Bu mücadelede Özbek hükümeti, doğal olarak, Tacik karşıtı bir politika izlemektedir. Bu eğilime Tacikistan'da Özbek İslamcılarının üslenme imkanı bulmasının, Taşkent'te yarattığı hoşnutsuzluğun da katkısı olmuştur. Tacik aleyhtarı politikanın Afganistan'a uzantısı, Taliban ülkede denetimi eline geçirene kadar, Tacik Şah Mesud'a karşı Özbek Raşit Dostum'u desteklemek olmuştur. (68) Taliban ve ardındaki Pakistan, Orta Asya İslamî muhalefetine destek sağlayan esas güç haline geldiğinde, Taliban karşıtlığı temelinde İran ile (tüm Orta Asya devletleri gibi) Özbekistan da aynı safta yer almış, bu durum iki ülke ilişkilerinde belirli bir düzelleme sağlamıştır. (69)

Diğer yandan, Özbek İslamî muhalefetinin de İran tarafından desteklendiğine ilişkin kuşklar, aradaki güvensizliği kuvvetlendirmektedir. Aslında, Kerimov'un İran karşıtı politikalarına ve Tacikistan İç Savaşının ortaya çıkardığı müsait duruma rağmen İran silahlı Özbek İslamî muhalefetine destek vermemiştir. (70) 1991'de henüz SSCB resmen sona ermeden, Kerimov gelecekteki liderliği için ortamı hazırlarken, İslamcılarla uzlaşmaya gitmek zorunda kalmış ve onlara kurulacak devletin İslamî esaslara uygun olacağı ya da en azından bu konunun Meclis'te tartışılacağı sözünü vermiştir. Buna rağmen bağımsızlığın hemen ardından İslamcılarla bağlarını koparan Kerimov, onların yer altına inmesine ve ardından da Tacikistan'a kaçmalarına yol açacak bir kampanyaya girişmiştir. Tacikistan'ın istikrarsızlaşmasında bu uygulamanın da katkısı olmuştur. Özbek İslamcılarını Tacikistan'ın ardından İran'a değil, Afganistan'a geçmişlerdir. Kerimov'un meşruiyetini sağlama konusunda İslamî referanslarda bulunmaya önem vermesine rağmen (Kuran üzerine yemin ederek göreve başlama, umreye gitme gibi), ülkedeki "İslamcı temizliği"nin ardından tüm Müslüman kimlikli oluşumlarla iktidar arasında ilişkiler olumsuz bir çizgide devam etmiştir. (71)

Türkmenistan komşularına göre askeri yetersizliği, nüfusunun azlığı, pamuk ülkesi olmasına rağmen tekstilde bile hissedilen sanayi eksikliği gibi olgulardan kaynaklanan görece zayıflığını telafi etme arzusunun sonucunda Aralık 1995'te BM Genel Kurulunun aldığı bir kararla tarafsızlık statüsü kazanmıştır. Bununla birlikte, sınırların korunması konusu başta olmak üzere Rusya'yla özel askeri bağlarını da koruyan Türkmenistan, tüm bölge ülkeleri gibi tercihini ABD lehine yapmış olsa da Rusya-İran ekseninden de uzaklaşmamıştır. (72) Türkmenistan-İran sınırının her iki tarafında da Sünni Türkmenler yaşamaktadır. Buna rağmen Türkmenistan'a yönelik İran politikası, Azerbaycan'a yönelik politikadan çok farklıdır. Bu durumun temel nedeni, Türkmenistan'ın akraba-devlet rolünden uzak durması olduğu kadar, Orta Asya'da İran'a en muhtaç olan devlet olmasının da Tahran'da yarattığı güvendir. (73)

Sonuç

İran'ın bölgeyle ilişkilerinde, yukarıda ele alınan avantajlar ile sınırlamaların yansımaları sonucu bir tür denge kurulmuştur. Diğer bir deyişle, İran aşamayacağını anladığı sınırlamaları zorlamayarak, bölgeyle siyasal ilişkilerinde görece düşük bir düzeye razı olmuş görünmektedir. Buna karşılık, ekonomik ve kültürel alanda gelişmeler kaydetmeye çalışmaktadır. Bu alanlarda bile İran'ın, rejim ihracı suçlamasından çekindiğinden,

aktif olduğu söylenemez. Salam taktiğiyle bölgeyle ekonomik-kültürel bağlarını geliştiren İran'ın bu kazanımlarını uzun vadede siyasal alana taşımayı umduğu düşünülebilir. İran'ın uzun vadede iyimser olması için haklı nedenleri vardır ve en önemli kozu da jeopolitik konumudur.

Hazar sorunu gibi bazı istisnalar dışında, 1990'ların ilk yıllarından beri devam eden İran'ın görece pasif tutumunun bir dayanağı vardır: Rusya'nın bölgede başat olması. Yukarıda ele alındığı gibi, Rusya-İran stratejik işbirliği sayesinde İran dolaylı yoldan bölgeyi kontrol altında tuttuğunu düşünmektedir. İki ülkenin ortak stratejisi, bölge ülkelerinin Moskova ve Tahran'a (şüphesiz daha çok Moskova'ya) olan bağımlılıklarının korunması biçiminde özetlenebilir. Bu işbirliğinde bir değişiklik olmadıkça İran'ın pozisyonunu değiştirmesi beklenmemelidir. Üstelik, Hazar göz ardı edilirse, söz konusu işbirliğinin görünür gelecekte daha da gelişmesi beklenmektedir.

Bu tablo, İran'ın statükocu politikasında kaymalar olmayacağı sonucunu doğursa da bölgede son birkaç yılda önemli bir değişiklik meydana gelmiş ve Rusya'nın başatlığına ABD tarafından ciddi biçimde meydan okunmuştur. ABD'nin Afganistan'a müdahalesi ve bu müdahale için bölge ülkelerine yerleşmesi, İran'ı harekete geçirmeye zorlamaktadır. Buna rağmen, sınırlarının bilincinde olan İran'ın henüz belirgin bir politika değişikliğine gittiği görülmemiştir. Tek belirginleşen konu, Tahran'ın bölgeyle ilişkilerini ABD'ye rağmen geliştirmesinin bundan sonra daha zor olacağıdır. Dolayısıyla, İran ya ABD'yle uzlaşma yolunu arayacak ve bunun sonucunda rejiminin niteliğinden taviz vermeye zorlanacak; ya da ABD'yi bölgeden çıkarmaya yönelik girişimlerde aktif rol alacaktır. Şu anda görülen, İran'ın her iki yolu da denemeye çalıştığıdır.

1979-91 döneminde İran'ın bölgeyle ilişkilerini engelleyen "duvar" olan SSCB'nin yıkılmasının hemen ardından, yeni bir duvarı ABD inşa etmeye başlamıştır ve duvar hiç olmadığı kadar yükselmiştir. 1991'de duvarı yıkan İran olmamış, sonuçlarında faydalanmaya ve sakınmaya çalışmıştır. Günümüzde de İran, duvarın başka etkenlerce yıkılmasını beklemek zorundadır.

1. Bu makale, Doç. Dr. Mustafa Aydın'ın editörlüğünde hazırlanan "ABD ve Avrasya" isimli kitapta yer alacaktır.

2. Olivier Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia", www.soros.org

3. *ibid.*

4. *ibid.*

5. Shireen T. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", *Journal of International Affairs*, Vol. LVI, No. 2 (Spring 2003), s. 135.

6. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

7. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 133-39.

8. Bülent Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", *Avrasya Dosyası*, C. V, No. 3 (Sonbahar 1999), s. 238.

9. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 134.

10. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
11. Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 95.
12. Shireen T. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", *SAIS Review*, Vol. XXI, No. 2 (Summer-Fall 2001), s. 68-72.
13. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 72-74.
14. *ibid.*
15. Mustafa Aydın, "Identities in Formation; Nationaliyt, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. 26 (1996), s. 66.
16. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 65.
17. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 78.
18. Devendra Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu", *Avrasya Etüdüleri*, No. 20 (Yaz 2001), s. 17.
19. Aydın, "Identities in Formation; ...", s. 67.
20. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 66-67; 85.
21. *ibid.*
22. Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: ...", s. 17.
23. *Iran and Libya Sanctions Act of 1996, PL 104-073, www.usiahq.usis.usemb.se*
24. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 133.
25. Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: ...", s. 5.
26. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
27. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 135, 142.
28. Robert O. Freedman, "Russia and Iran: A Tactical Alliance", *SAIS Review*, Vol. XVII, No. 2 (Summer-Fall 1997), s. 93-94.
29. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83.
30. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 134.
31. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83.
32. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 137.
33. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83-84.
34. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 138.
35. Gülnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdüleri*, No. 13 (İlkbahar 1998), s. 82-83.
36. Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 81-90.
37. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
38. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 142.
39. Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 87.
40. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
41. Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 81, 86-88.
42. Gawdat Bahgat, "Splitting Water: The Geopolitics of Water Resources in the Caspian Sea", *SAIS Review*, V. XXII, No. 2 (Summer-Fall 2002), s. 273-74.
43. Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 92-93.
44. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 137-38.
45. Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, ASAM, 2001, s. 114.

46. Aras, "Amerika–Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 174.
47. Cafersoy, Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, s. 114–15.
48. Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", Türkiye'nin Komşuları, der. İlhan Uzgel–Mustafa Türkeş, Ankara, İmge, 2002, s. 309–13.
49. Cafersoy, Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, 114–15.
50. Cafersoy, Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, s. 116–20.
51. ibid.
52. Aras, "Amerika–Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 173.
53. Kemal Karpat H., "Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları", Yeni Türkiye, No. 16 (1997), s. 2176.
54. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 75–76.
55. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 140–41.
56. ibid.; Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
57. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 75–76.
58. Ahmed Raşid, Taliban, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest ve Mozaik, 2001, s. 26–28.
59. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
60. Raşid, Taliban, s. 32, 40.
61. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
62. Raşid, Taliban, s. 30–34, 41–45.
63. Raşid, Taliban, s. 16.
64. Raşid, Taliban, s. 46.
65. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".
66. Raşid, Taliban, s. 338.
67. Raşid, Taliban, s. 340–41.
68. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 79.
69. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 140.
70. ibid.
71. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 76–77.
72. Aras, "Amerika–Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 90–91.
73. Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".